

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ



Η ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗ

Δημόσια συζήτηση 8ης 'Ιανουαρίου 1986

ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ

ΑΘΗΝΑ ΙΟΥΝΙΟΣ 1986

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Η ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗ

Δημόσια συζήτηση 8ης 'Ιανουαρίου 1986

ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ

ΑΘΗΝΑ ΙΟΥΝΙΟΣ 1986

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Ἡ Ἔκδοση αὐτὴ γίνεται στὰ πλαίσια τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΕΤΟΥΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ (1987) καὶ τῶν 15 ἐτῶν ἀπὸ τὴν ἱδρυση τῆς
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ.

On the initiative of the Elliniki Etairia a meeting aimed at presenting and discussing the various aspects of architectural conservation in present-day Greece was held in Athens on January 8th, 1986. Main contributors were Jordan Dimacopoulos, Charal. Bouras, Dion. Zivas, Const. Alavanos, Yannis Kizis, and Alex. Kalligas. So, this book published by the Elliniki Etairia in conjunction with its Fifteenth Anniversary and the European Year of the Environment (1987) mostly contains these contributions.

Copyright by the Elliniki Etairia

36, Voukourestiou Street, 106 73 Athens, Greece

Tel. 360 5319, 362 2535

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Μέλος τῶν International Union for Conservation of Nature
and Natural Resources (IUCN), Europa Nostra καὶ
European Environmental Bureau (EEB)

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Μιχ. Σκοῦλλος, Δρ. Χημείας, Ph.D. Ὠκεανογραφίας, Πρόεδρος
Λασκ. Μπούρα, Δρ. Ἀρχιτεκτονικῆς, Βυζαντινολόγος, Γεν. Γραμματέας
Ἀν. Μανουηλίδου, Δρ. Γεωπονίας, Φυτοπαθολόγος, Εἰδ. Γραμματέας
Ἀλκηστis Β. Τρίχα — Ἀθανασούλη, Ἀρχιτέκτων, Ταμίας
Ἰορδ. Δημακόπουλος, Δρ. Ἀρχιτεκτονικῆς, Dipl. Ἀναστηλώσεων,
Ἱστορικὸς τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, Ἀναστηλωτής, Μέλος
Ἀλ. Κολλάρος, Ἀρχιτέκτων, Μέλος
Ἀλ. Χατζοπούλου, Δρ. Νομικῆς, Δικηγόρος, Μέλος

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Πρόλογος	σ.	7
Όμιλία τοῦ κ. Κωνστ. Καρρά, Ἀντιπροέδρου τῆς Europa Nostra,.....	σ.	9
Όμιλία τοῦ προεδρεύοντος τῆς συζητήσεως κ. Ἀνδρ. Ν. Συμεών, σ.		13
Εἰσήγηση τοῦ κ. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Δ/ντοῦ Ἀναστηλώσεως Ἀρχαίων Μνημείων,	σ.	16
Εἰσήγηση τοῦ κ. Χαραλ. Μπούρα, Καθηγητοῦ ΕΜΠ,	σ.	32
Εἰσήγηση τοῦ κ. Διον. Ζήβα, Καθηγητοῦ ΕΜΠ,	σ.	36
Εἰσήγηση τοῦ κ. Γιάν. Κίζη, Εἰδικοῦ Ἐπιστήμονος ΕΜΠ,	σ.	39
Εἰσήγηση τοῦ κ. Ἀλ. Γ. Καλλιγᾶ, Ἀρχιτέκτονος	σ.	42
Γενικά πορίσματα — προτάσεις,	σ.	47

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Γιὰ ἓνα θέμα τόσο πολύπλευρο ὅσο εἶναι οἱ ἀναστηλώσεις τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων, ὅπου, εἰδικότερα στὸν τόπο μας, πέραν τοῦ δημοσίου, ἐκδηλώνεται, ἰδίως τὰ τελευταῖα δέκα χρόνια, μιὰ ἐνεργὸς ἀνάμιξη καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα (ἰδιωτῶν μελετητῶν, ἰδιοκτητῶν, κατασκευαστῶν κ.ἄ.), λίγα μόνον ζητήματα εἶναι δυνατόν νὰ παρουσιασθοῦν καί, κατόπιν, συζητηθοῦν μέσα σὲ μιὰ βραδιά, ὅπως ἐκείνη πού διοργάνωσε ἡ Ἑλληνικὴ Ἑταιρεία στὴν πάντοτε φιλόξενη αἴθουσα ὀμιλιῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν, στίς 8 Ἰανουαρίου 1986.

Ἀντιθέτως πρὸς ὅ,τι εἶχε συμβεῖ σὲ ἄλλες δημόσιες συζητήσεις πού ἔχει, κατὰ καιροῦς, ὀργανώσει ἡ Ἑλληνικὴ Ἑταιρεία εἴτε γιὰ τὴν προστασία τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος τῆς χώρας εἴτε γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μας κληρονομιά, στὴν παρούσα ἔκδοση δὲν περιλαμβάνεται ἡ ἴδια ἡ συζήτηση πού ἐπακολούθησε. Καταχωροῦνται δηλαδὴ μόνον τὰ κείμενα πού ἀνεγνώσθησαν (καὶ παρεδόθησαν, κατόπιν, στὴν Ἑλληνικὴ Ἑταιρεία) ἀπὸ τοὺς εἰσηγητές, οἱ ὁμιλίες τῶν κ.κ. Κώστα Καρρᾶ, Ἀντιπροέδρου τῆς Eurora Nostra, ὁμιλία πού σχετίζεται μὲ τὴν ἀπονομὴ Διπλώματος τῆς E.N. στὸν ἀρχιτέκτονα - ἀναστηλωτὴ κ. Γιάννη Κίζη, ἡ ὁποία ἔγινε στὴν ἴδια αἴθουσα, πρὶν ἀρχίσει ἡ δημόσια συζήτηση, καὶ Ἀνδρέα Συμεῶν, τ. Προέδρου τῆς Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας, ὁ ὁποῖος προήδρευσε τῆς συζητήσεως, καθὼς καὶ τὰ γενικὰ πορίσματα - προτάσεις.

Ἡ μαγνητογράφηση τῆς συζητήσεως ὑπῆρξε, δυστυχῶς, μιὰ καθαρὴ ἀποτυχία. Πρακτικῶς, δηλαδὴ, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀκούσει κανεὶς ἀπολύτως τίποτε ἀπὸ τὴν ταινία πού χρησιμοποιήθηκε. Ἡ εὐθύνη εἶναι ἀποκλειστικῶς τῶν διοργανωτῶν τῆς ἐκδηλώσεως. Τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας ἐκφράζει τὴ λύπη του γιὰ τὸ ἀτυχὲς γεγονός καὶ ζητεῖ τὴν κατανόηση ὅλων τῶν ἐνδιαφερομένων, ἰδίως δὲ ὅσων ἔκαναν κάποιες παρατηρήσεις καὶ σχόλια ἢ υπέβαλαν σχετικὲς ἐρωτήσεις πρὸς τοὺς εἰσηγητές.

Στὸν ἴδιο λόγο ὀφείλεται καὶ ἡ ἀπουσία ἀπὸ τὰ κείμενα πού ἀκολουθοῦν τῆς κατατοπιστικῆς καὶ ἐκτενοῦς εἰσηγήσεως τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ κ. Κωνστ. Ἀλαβάνου, ὁ ὁποῖος, λόγῳ τοῦ χρόνου πού μεσολάβησε στὸ μεταξύ, δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἀνασυνθέσει, ἀπὸ μνήμης, ὅ,τι εἶχε πεῖ ἐκεῖνο τὸ βράδυ. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἑταιρεία πα-

ρακαλεί όσους ένδιαφέρονται σχετικά νά άνατρέξουν στην περίληψη όλων τών εισηγήσεων που παρουσίασε άπό τις στήλες της «Καθημερινής» (19/1/1986) ό άρθρογράφος της και γνωστός για τή μαχητικότητα του θερμός ύποστηρικτής κάθε προσπάθειας διασώσεως της άρχιτεκτονικής μας κληρονομιάς δημοσιογράφος κ. Κωνστ. Π. Καλλιγας.

**Τό Διοικητικό Συμβούλιο
της Έλληνικής Έταιρείας**

Ἡ Europa Nostra, συνομοσπονδία ὀργανώσεων περιβάλλοντος σὲ ὅλες τὶς χῶρες—μέλη τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης, ἰδρύθηκε πρὶν ἀπὸ 23 χρόνια, τὸ 1963, ὡς ἀπόρροια μιᾶς συνεργασίας μεταξὺ τῶν σημαντικότερων γαλλικῶν καὶ γερμανικῶν ὀργανώσεων περιβάλλοντος καὶ τῆς Italia Nostra. Οἱ πρῶτοι τρεῖς Πρόεδροι ἦσαν Ἴταλοί. Ἀπὸ τὸ 1968, ἡ ἔδρα τῆς Ε. Ν. μετατέθηκε στὸ Λονδίνο καὶ ἀνέλαβε Πρόεδρος Βρεταννός. Ἡ ἔδρα παραμένει καὶ σήμερα στὸ Λονδίνο. Ὅμως, τὸ 1983, ἐξελέγη Πρόεδρος ὁ Hans de Koster, πρῶην Πρόεδρος τῆς Κοινοβουλευτικῆς Συνελεύσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης καὶ τέως Ὑπουργός Ἐξωτερικῶν καὶ Ἐθνικῆς Ἀμύνης τῆς Ὁλλανδίας.

Ἡ Ε. Ν. συνεργάζεται στενὰ μὲ τὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴ διατήρηση τῆς φυσικῆς ὁμορφιάς καὶ τῆς πολιτιστικῆς παραδόσεως τῆς Εὐρώπης, μιᾶς κοινῆς παραδόσεως ὅλων τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, ποὺ σήμερα συμμερίζονται, σ' αὐτὸν τὸν τομέα, τὶς ἴδιες ἀρχές καὶ τὸν ἴδιο πόνον ὅταν τραυματίζεται ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τους κληρονομιά ἢ τὸ κοινὸ καὶ ἄλλωστε ἀλληλοεπηρεαζόμενο φυσικὸ περιβάλλον.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ διαβήματα στὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης καὶ τὶς εὐρωπαϊκὲς κυβερνήσεις, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συνέδρια, τὶς ταινίες, τὶς ἐκθέσεις καὶ τὴν συνεργασία μὲ τοὺς δίκμους καὶ τὶς κοινότητες τῆς Εὐρώπης, ἓνας ἀπὸ τοὺς θεσμοὺς ποὺ ἐγκαινίασε ἡ Ε. Ν. εἶναι ἡ ἐτησίᾳ ἀπονομὴ 5 μεταλλίων καὶ μέχρι 25 διπλωμάτων γιὰ τὴ συντήρηση παλαιῶν κτηρίων ἢ τὴν ἀρμονικὴ ἔνταξη νέων κτηρίων στὸ φυσικὸ ἢ παραδοσιακὸ περιβάλλον. Στὸ παρελθόν, ἡ Ἑλλάδα ἔχει τιμηθεῖ μὲ δύο μετάλλια. Τὸ πρῶτο ἀπονεμήθηκε στὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὴν Χάρι Καλλιγὰ γιὰ τὸ πρωτοποριακὸ καὶ ἀξιομίμητο παράδειγμα ποὺ ἔδωσαν στὴ Μονεμβασία. Τὸ δεῦτερο ἀπονεμήθηκε, τὸ 1983, στὸν καθηγητὴ Διονύσιο Ζήβα καὶ τὸν κύριο Ἰορδάνη Δημακόπουλο, σὲ ἀναγνώριση τῆς σημαντικότητος συμβολῆς τους στὴ σωτηρία τῆς Πλάκας, ποὺ ἀποτελεῖ, ἴσως, τὸ μεγαλύτερο θετικὸ ἐπίτευγμα, μέχρι σήμερα, τῆς περιβαλλοντολογικῆς κινήσεως καὶ τῆς ἐλληνικῆς διοικήσεως — ἐπιβοηθουμένων ἀποφασιστικὰ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς — στὴ διατήρηση μιᾶς τόσο ἀξιόλογης μάλιστα παραδοσιακῆς καὶ μνημειακῆς περιοχῆς τῆς πόλεως. Τὸ 1984, ἡ χώρα μας ἔλαβε ἓνα δίπλωμα γιὰ τὴν ἀναστηλωτικὴ ἐργασία τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Μνημείων Ἀνατολικῆς Μακεδονίας στὴν περιοχὴ τῆς Παναγίας Καβάλας. Ἡ ἐργασία αὕτῃ ἔχει

ιδιαίτερη σημασία για δύο λόγους. Πρώτον, γιατί έγινε με ελάχιστες κρατικές πιστώσεις και με συνεχή μάλιστα φόβο ότι οι πιστώσεις αυτές θα κοπούν. Δεν θα μπορούσε, βέβαια, κανείς να ισχυρισθεί ότι η περιοχή Παναγίας (έναν εξαίρεσουμε το Imaret, πού, δυστυχώς, δεν έχει ακόμα αναστηλωθεί) είναι από τα σημαντικότερα αρχιτεκτονικά σύνολα της χώρας, ιδίως όταν λάβουμε υπόψιν ότι έχει υποστεί αρκετές αλλοιώσεις. Από την άλλη πλευρά όμως, τοῦτο ἀνεβάζει τὴν ἀξία του ἐπιτεύγματος γιατί δείχνει ότι πάντα υπάρχει δυνατότητα βελτιώσεως. Ὁ δεύτερος λόγος, πού ἔχει ἰδιαίτερη σημασία τὸ δίπλωμα αὐτό, εἶναι τὸ γεγονός ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Παναγιάς ἔμειναν στὰ σπίτια τους, ὑπεστήριξαν τις προσπάθειες τῆς Ὑπηρεσίας καὶ ἔχουν συνδεθεῖ περισσότερο με τὴν περιοχὴ τους, πράγμα πού διεπίστωσα καὶ ὁ ἴδιος, ὅταν τὴν ἐπισκέφθηκα με τὸν κύριο Ἀργύρη Μπακιρτζή, ἀρχιτέκτονα - ἀναστηλωτὴ τῆς Ὑπηρεσίας, στὸν ὁποῖον ἀνήκει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐπαίνου στὴν περίπτωση αὐτή. Νομίζω πὼς μπορούμε νὰ συμπεράνουμε, ἀπὸ τὴν περίπτωση τῆς Παναγίας, ὅτι δὲν πρέπει νὰ δίνεται ὅλη ἡ ἔμφαση στὰ μεγάλα ἔργα. Πολλὲς φορές, ἡ ἐκταμίευση μικρῶν ποσῶν σὲ φαινομενικῶς δευτερεύοντα μνημεῖα ἢ σύνολα μπορεῖ νὰ ἀποδώσει πολλαπλάσια.

Τὸ 1984, ἀποφασίσθηκε νὰ δοθεῖ δίπλωμα στὸν Γιάννη Κίζη γιὰ τὴν ἀνέγερση μιᾶς νέας πτέρυγας στὴν Ἀγία Μονὴ (Ἀρείας), κοντὰ στὸ Ναύπλιο, κτήριο πού, σὲ ἀντίθεση με τὴν καμμένη πτέρυγα πού ἀντικατέστησε, ἔδενε με τὰ υπόλοιπα βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ κτήρια τῆς μονῆς. Ὁ ἔπαινος πρέπει νὰ μοιρασθεῖ μεταξὺ τοῦ Γιάννη Κίζη, πού θὰ λάβει σήμερα τὸ δίπλωμα αὐτό γιὰ τὴν ἀξιόλογη αὐτὴ ἐργασία, καὶ τῆς Ἡγουμένης τῆς μονῆς, ἡ ὁποία ζήτησε καὶ ἀκολούθησε τὴ συμβουλὴ ἐνὸς πεπειραμένου ἀρχιτέκτονα - ἀναστηλωτῆ (Σημ.: γίνεται ἡ ἀπονομὴ τοῦ διπλώματος).

Θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε, τώρα, νὰ σὰς ἀναγγεῖλω τις ἀποφάσεις τῆς Ε. Ν. γιὰ τὸ 1985, πού παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ χώρα μας. Πρώτον, σὰς μεταφέρω τὸ εὐχάριστο γεγονός τῆς ἀπονομῆς διπλώματος στὸν Κωνσταντῖνο Μυλωνά γιὰ τὴν ὑποδειγματικὴ ἀναστήλωση τοῦ κτηρίου τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, στὴν Ἀθήνα. Τὰ πέντε μετὰλλια τοῦ 1985 διανεμήθηκαν ὡς ἑξῆς: Ἡ Ἰρλανδία βραβεύθηκε γιὰ μιὰ πολυδάπανη κρατικὴ ἀναστήλωση τοῦ νοσοκομείου γιὰ ἀπόστρατους στρατιωτικούς, πού κτίσθηκε τὸν 17ο αἰ., καὶ ἡ Γαλλία γιὰ τὴν ἀναστήλωση, ἀπὸ τὸν Δῆμο τῆς La Rochelle, ἐνὸς ἐργοστασίου κάβων, τῆς ἴδιας ἐποχῆς, τῆς ἐποχῆς δηλαδὴ τοῦ Colbert, ὅταν τὰ κτήρια τῶν ἐργοστασίων μπορούσαν νὰ εἶναι ἀρχιτεκτονήματα. Ἡ Γερμανία βραβεύθηκε γιὰ τὴν ἀναστήλωση ἐνὸς παλαιοῦ σιδεράδικου στὸν Μέλανα Δρυμὸ ἀπὸ ἰδιωτικὸ σύλλογο καὶ ἡ Ἀγγλία γιὰ τὴν μετατροπὴ μιᾶς λιμενικῆς ἀποθήκης σὲ πολυκατοικία με

ἄριστο γοῦστο, πού συνδυάζει παραδοσιακὰ καὶ σύγχρονα στοιχεῖα. Ἡ Ε. Ν. λαμβάνει σοβαρά, λοιπόν, ὑπ' ὄψιν τῆς τὴν κοινωνικὴ διάσταση τοῦ ἔργου τῆς ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως καὶ θεωρεῖ τὴν ἀναστήλωση, ἔστω καὶ ὑπὸ τὴν ἐννοια τῆς ἀλλαγῆς τῆς ἀρχικῆς χρήσεως παλαιῶν βιομηχανικῶν ἢ ἐμπορικῶν κτηρίων, ἐξ ἴσου ἐνδιαφέρουσα, κατ' ἀρχὴν, μὲ τὴν ἀναστήλωση κτηρίων πού εἶχαν, ἄς ποῦμε, περισσότερο ἀριστοκρατικὸ ἢ καὶ μνημειακὸ παρελθόν.

Θὰ παρατηρήσετε, ὅμως, ὅτι αναφέρθηκα μόνον σὲ τέσσερα μετάλλια, ὅταν, ὡς γνωστόν, ἀπονέμονται κατ' ἔτος πέντε. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι τὸ πέμπτο μετάλλιο εἶναι καὶ τὸ τρίτο μετάλλιο πού ἔχει λάβει ποτὲ ἡ Ἑλλάδα. Αὐτὸ ἀφορᾷ τὴν μετατροπὴ μιᾶς νεοκλασσικῆς οἰκίας, τῆς οἰκίας Πετρίτση, στὴν Ἑρμούπαλη, σὲ ξενώνα, ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἀναστάσιο Κάρτα "Ἐπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν ἀπόφαση αὐτὴ ἡ ἐπιθυμία τῆς Ε.Ν. νὰ τονώσει τὴν προσπάθεια πού εἶχε ἀναλάβει πρὸ ἐτῶν ὁ ΕΟΤ, ἀλλὰ πού φαίνεται νὰ ἔχει ἀτονήσει κάπως, νὰ δίδεται νέα χρῆση σὲ ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερα παλαιὰ κτήρια, σὲ τουριστικὲς ἰδίως περιοχές, ἀντὶ νὰ ἐγκαταλείπονται καὶ νὰ ἐρημώνονται. Νομίζω πῶς ὅλοι θὰ θέλατε νὰ συγχαροῦμε θερμὰ καὶ τὴν κυρία Πετρίτση, πού βρίσκεται ἐδῶ σήμερα, καθὼς καὶ τὸν Τάσο Κάρτα.

Τί μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἐμπειρία στοὺς διαγωνισμοὺς τῆς Ε. Ν. τὰ τελευταῖα χρόνια; Πρῶτον, ἓνα παρήγορο συμπέρασμα. Τὸ ἐπίπεδο τῶν καλῶν ἐλληνικῶν ἀναστηλώσεων εἶναι ἐφάμιλλο μὲ ἐκεῖνο ἄλλων χωρῶν τῆς Εὐρώπης. Γι' αὐτό, ἄλλωστε, ἐνῶ ὑποβάλλονται στὴν Ε. Ν. πολὺ λίγες βραβεύεται ἓνα πολὺ ὑψηλὸ ποσοστό. Δεύτερον, λιγότερο παρήγορο, ὅτι ὑποβάλλονται δυστυχῶς πράγματι πολὺ λίγες. Γιατί; Μήπως ἡ δυνατότητα μιᾶς τιμητικῆς διάκρισης δὲν εἶναι ἀρκετὰ γνωστὴ ἢ δὲν ἐνδιαφέρει ἢ μήπως δὲν γίνονται πολλὲς ἀναστηλώσεις; Σίγουρα, ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκηση λείπει σχεδὸν παντελῶς, σὲ ἀντίθεση, ἄς ποῦμε, μὲ τὴν περίπτωση τοῦ Δήμου τῆς Λευκωσίας, στὴν Κύπρο.

Τὸ Δημόσιο, μὲ διάφορους τρόπους, ἔχει ἀναλάβει πολλὲς σημαντικὲς καὶ ἀξιόλογες ἀναστηλώσεις τὰ τελευταῖα χρόνια. Πρόκειται ὅμως γιὰ σχέδια καὶ ἔργα μεγάλης διαρκείας, ἐνῶ πολλὲς μικρότερες ἀλλὰ βασικὲς ἐργασίες, πού ὅπωςδήποτε χρειάζονται καί, πιθανῶς, θὰ μπορούσαν νὰ διακριθοῦν ἐὰν γίνονταν, δὲν ὑποβάλλονται, τουλάχιστον σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, γιατί δὲν ἐκτελοῦνται. Ἐγώ, προσωπικῶς, γνωρίζω τουλάχιστον δύο τέτοιες περιπτώσεις. Πρόκειται γιὰ ἀξιόλογες ἐκκλησίες, πού ἐνῶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν ἀναστηλωθεῖ, ἔχουν ἀφεθεῖ στὴν τύχη τους. Ἡ μιά, μάλιστα, παρὰ τὴν ἄμεση φροντίδα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας, μετὰ ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1981.

Τὰ αἴτια αὐτοῦ τοῦ προβλήματος θὰ συζητηθοῦν σήμερα τὸ βράδυ. Προσωπικῶς, θὰ ἀρκεσθῶ στὸ νὰ σημειώσω δύο πράγματα. Πρῶτον, ὅτι ἀποτελεῖ γενικὴ ἄποψη στὴν Εὐρώπη, σήμερα, ὅτι ἡ συντήρηση οἰκισμῶν καὶ ἡ ἀναστήλωση μνημείων ἔχουν μεγάλη κοινωνικὴ σημασία. "Οχι μόνο γιατί διατηροῦν τὴν κληρονομιά καὶ ἀνεβάζουν τὴν ποιότητα τῆς ζωῆς, ποὺ ὁμολογουμένως θὰ ἀρκοῦσαν ὡς λόγοι γιὰ τὴ διατήρηση συνόλων καὶ μνημείων, ἀλλὰ, ἐπίσης, γιατί, σὲ μιὰ ἐποχὴ ἀνεργίας, δίνουν δημιουργικὴ ἐργασία σὲ πολλὰ χέρια ποῦ, ἀλλοιῶς, δὲν θὰ τὴν εἶχαν. Δεύτερον, ὅτι, κατὰ τὸ ποσοστὸ ποῦ λείπουν οἱ πόροι — καὶ πάντα θὰ λείπουν σὲ σχέση μὲ τίς ἀνάγκες — δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε τοὺς "Ελληνες ἀλλὰ καὶ τοὺς φιλέλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ὁποίων ἐλάχιστα ἔχουμε, μέχρι στιγμῆς, κινήσει πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Ἀρκεῖ νὰ σᾶς ἀναφέρω ὅτι ἡ Ἰσπανία, πέρυσι, ἔκανε ἐκθεση στὴν Ἀμερικὴ μὲ φωτογραφίες τῶν κτηρίων ἢ καὶ τῶν συνόλων ποὺ ἔχουν λάβει μετάλλια ἢ διπλώματα ἀπὸ τὴν Ε. Ν., προφανῶς ἐλπίζοντας ὅτι θὰ μπορέσει νὰ ἀντλήσει καὶ ἄλλους πόρους γιὰ τοὺς ἴδιους σκοπούς. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι καὶ σὲ ποιότητα καί, ἰδίως, σὲ ἀριθμὸ ἀναστηλωτικῶν ἔργων ἡ Ἰσπανία σαφῶς ὑπερτερεῖ ἀπέναντί μας, ἐὰν κρίνουμε, τουλάχιστον, ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ ἔχουν ὑποβληθεῖ στὴν Ε. Ν. "Ὅμως, ἐλπίζω ὅτι, στὸ μέλλον, ὅσες ἀξιόλογες σχετικὲς ἐκθέσεις μας προγραμματίζονται γιὰ τὸ ἐξωτερικὸ θὰ συνδυάζονται μὲ τὴν τόνωση τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐξωτερικοῦ γιὰ τὴν κληρονομιά τους καὶ τὴν προσπάθεια νὰ συγκεντρωθοῦν χρήματα ἀπὸ ὅσους θαυμάζουν τὴν παράδοση τῆς χώρας μας ἀλλὰ καὶ τίς προσπάθειές της γιὰ τὴ διατήρηση τῆς παραδόσεως αὐτῆς.

Ἀκολούθησε ἡ παρουσίαση τῶν εἰσηγητῶν ἀπὸ τὸν προεδρεύοντα τῆς συζητήσεως κ. Ἀνδρ. Ν. Συμεών, ἀρχιτέκτονα—πολεοδόμο, τ. Πρόεδρο τῆς Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας, ὁ ὁποῖος ἔκανε καὶ μιὰ σύντομη εἰσαγωγή στὸ θέμα τῆς συζητήσεως.

Μοῦ κάνει χαρὰ καὶ τιμὴ ἰδιαίτερη ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Ἑταιρεία μοῦ ζήτησε νὰ διευθύνω τὴ σημερινή συζήτηση. Καὶ τοῦτο γιατί ἡ συζήτηση ἀναφέρεται σὲ ἓνα θέμα ποὺ ἡ σημασία του γιὰ τὸν τόπο μας δὲν θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ τονισθεῖ ἀρκετά. Θέμα μας «ἡ ἀναστήλωση μνημείων στὴν Ἑλλάδα» καὶ προσδοκία μου ὅτι οἱ εἰσηγητὲς θὰ τὸ προσεγγίσουν μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ εὐρύτητα, ἀναφερόμενοι σὲ ὅλες τὶς ὀψεις τῆς ἀποκατάστασης τῶν μνημείων καὶ τῆς ἐπανεκτίμησής τους στὸ σύγχρονο περιβάλλον. Καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς πρώτης τούτης ἀναφορᾶς μου στὴν ἀποκατάσταση τῶν μνημείων θὰ ἤθελα νὰ ζητήσω τὴ συνδρομὴ τῶν ὁμιλητῶν ὥστε ἡ συζήτηση τούτη, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα, νὰ συμβάλει καὶ στὴν κατάργηση ἀπὸ τὸ λεξιλόγιό μας τῆς ἀδόκιμης λέξης «ἀναπαλαίωση» καὶ στὴν ἀντικατάστασή της ἀπὸ τὴ σωστὴ λέξη «ἀποκατάσταση», ὅπως ἑλληνικὰ ἀποδίδεται ὁ γενικὰ παραδεγμένος σήμερα ὅρος «restauration».

Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ τελευταῖες δεκαετίες, σημαδεύονται, γενικά, ἀλλὰ καὶ στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο ἰδιαίτερα, ἀπὸ μιὰ σημαντικότερη δραστηριότητα στὸ χῶρο τόσο τῆς θεωρίας ὅσο καὶ τῆς πρακτικῆς τῆς προστασίας, συντήρησης, ἀποκατάστασης τῶν μνημείων. Καὶ εἶναι σημαντικὴ ἡ δραστηριότητα αὕτη ὅχι μόνον ποσοτικὰ ἀλλὰ καὶ ποιοτικὰ γιατί μέσα στὸ διάστημα τῶν δεκαετιῶν στίς ὁποῖες ἀναφέρομαι σημειώνεται μιὰ σημαντικὴ ἐξέλιξη τῶν ἐννοιῶν τῶν σχετικῶν μὲ τὴν προστασία τῶν μνημείων καί, οὐσιαστικά, ἐπαναπροσδιορίζονται τόσο τὸ ἀντικείμενο ὅσο καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς προστασίας. Ἐπαναπροσδιορίζονται ἔτσι ὥστε νὰ ἀντιμετωπίζονται μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ εὐρύτητα τόσο τὸ «τί προστατεύομε» ὅσο καὶ τὸ «πῶς τὸ προστατεύομε».

Καὶ οἱ δύο ἐννοιες ἀποτέλεσαν ἀντικείμενο μιᾶς σειρᾶς διεθνῶν συναντήσεων καὶ προσδιορίστηκαν στίς ἀντίστοιχες διακηρύξεις, ὅπως τῆς Βενετίας καὶ τοῦ Ἀμστερνταμ. Συνοψίζοντας αὐτὲς τὶς διακηρύξεις, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, πολὺ σύντομα, ὅτι ἡ ἐννοια τοῦ μνημείου ἐπεκτάθηκε ὥστε νὰ περιλάβει κάθε κτίσμα ἢ τοποθεσία ποὺ ἐνδιαφέρει νὰ διατηρηθεῖ εἴτε γιὰ τὴν ἀξία του — καλλιτεχνικὴ ἢ ἐπιστημονικὴ — εἴτε γιὰ τὶς

ἀναμνήσεις μὲ τις ὁποῖες συνδέεται, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἑκτασή του, τὴν ἡλικία του ἢ τὸ ἰδιοκτησιακὸ του καθεστῶς. Παράλληλα, ἡ προστασία παύει νὰ ἔχει τὴ σημασία μιᾶς μουσειακῆς συντήρησης καὶ παίρνει τὴ σημασία τῆς ἐξυγίανσης, ἀποκατάστασης καὶ ἐπανεένταξης τοῦ μνημείου — ὡς ζωντανοῦ κυττάρου — μέσα στὸν εὐρύτερο ἰσθμὸ τοῦ δομημένου περιβάλλοντος ὅπου ἀνήκει. Σήμερα, πολλὰ καὶ μεγάλα προγράμματα, τόσο στὴν Εὐρώπῃ ὅσο καὶ στὴν Ἀμερική, ἀντικατοπτρίζουν αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ θεωρία τῆς προστασίας.

Ὁ ἀντίκτυπος ὅλων τῶν παραπάνω ἔφτασε καὶ στὸν τόπο μας μὲ τὴ γνωστή, βέβαια, καθυστέρηση ποὺ χαρακτηρίζει ὅλες τις πολιτιστικὲς μεταφορὲς ἀπὸ τὸ κέντρο πρὸς τὴν ἐπαρχία. Θὰ ἦταν ὅμως ἄδικο νὰ μὴν ἀναγνωρίσουμε τὸ γεγονὸς ὅτι, στὰ λίγα χρόνια μετὰ τὴ μεταπολίτευση τοῦ 1974, πολλὰ ἐγιναν καὶ στὸν τόπο μας στὸ χῶρο τόσο τῆς θεωρίας ὅσο καὶ τῆς πρακτικῆς τῆς προστασίας τῶν μνημείων. Ἀντικείμενο τῆς ἀποψινῆς συζήτησης εἶναι ἡ κριτικὴ ἐπισκόπηση αὐτῆς τῆς δραστηριότητος.

Προτοῦ νὰ δώσω τὸ λόγο στοὺς εἰσηγητὲς θὰ ἤθελα νὰ κάνω μιὰ ἀκόμα ἐπισήμανση. Κατὰ τις τελευταῖες δεκαετίες στὶς ὁποῖες ἀναφέρθηκα ἐπισημαίνοντας τὴν ἔντονη δραστηριότητα ποὺ παρουσίασαν στὴ θεωρία καὶ πρακτικὴ τῆς προστασίας τῶν μνημείων, σημειώνεται μιὰ ἄλλη ἐξέλιξη, σημαντικὴ γιὰ τὸ δομημένο περιβάλλον. Καὶ αὕτὴ εἶναι ὅτι τὸ μοντέρνο κίνημα στὴν ἀρχιτεκτονικὴ, ὅπως τὸ γνωρίσαμε στὶς δύο πρῶτες μεταπολεμικὲς δεκαετίες, μοιάζει νὰ συμπληρώνει τὸν κύκλο τῆς ζωῆς του καὶ νὰ δίνει τὴ θέση του σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ νέες τάσεις, ποὺ συλλογικὰ συνηθίσαμε νὰ ἀποκαλοῦμε «μεταμοντέρνα ἀρχιτεκτονικὴ». Ἀνάμεσα στὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ παρουσιάζουν πολλὲς ἀπὸ τις τάσεις τῆς μεταμοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς, εἶναι καὶ τὸ στοιχεῖο τῆς «ἱστορικῆς ἀναφορᾶς», ἓνας ἱστορικισμός, δηλαδή, ἄγνωστος στὸ μοντέρνο κίνημα. Ὁ λόγος ποὺ μνημονεύω ἐδῶ τις ἱστορικὲς ἀναφορὲς τῆς καινούργιας ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι ὅτι πιστεύω πῶς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ δύο σύγχρονα κινήματα — ἐκεῖνο τῆς ἀποκατάστασης - ἐπανεένταξης τῶν μνημείων καὶ ἐκεῖνο τῆς μεταμοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς — ποὺ σὰν παράλληλες δράσεις συμβάλλουν καὶ τὰ δύο στὸν ἐμπλουτισμὸ τοῦ περιβάλλοντός μας, τοῦ περιβάλλοντος τῆς πόλης ἰδιαίτερα, μὲ ἓνα πλῆθος —διαφορετικῶν— ἱστορικῶν ἀναφορῶν. Πιστεύω ὅτι τὸ φαινόμενο αὐτὸ τῆς ἐποχῆς μας δὲν στερεῖται ἀπὸ κάποια ἀναλογία μὲ ἐκεῖνο τῆς περιόδου τοῦ 19ου αἰ., ποὺ σημαδεύεται, παράλληλα, ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀρχαιολογίας ὡς ἐπιστήμης καὶ τὴν ἐξάπλωση τοῦ νεοκλασικισμοῦ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ.

Τέλος, μὲ τὴν παρουσία τοῦ στοιχείου αὐτοῦ τῆς ἱστορικῆς ἀναφορᾶς στὴ σύγχρονη ἀρχιτεκτονικὴ πρακτικὴ δὲν εἶναι ἄσχετο καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι

ή άσκηση κάποιου ειδους μορφολογικοῦ ιστορικισμοῦ εἶναι, πιά, στὸν τόπο μας, μιὰ πραγματικότητα, ποὰ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τοὺς ισχύοντες κανονισμοὺς γιὰ τοὺς λεγόμενους παραδοσιακοὺς οἰκισμοὺς. "Ετσι, θὰ ἦταν, νομίζω, πολὺ χρήσιμο ἂν οἱ εἰσηγητές, ποὺ μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ κ. Ἀλαβάνου εἶναι ὅλοι ἀρχιτέκτονες, ἔκαναν κάποια ἀναφορὰ καὶ στὴ σύγχρονη ἀρχιτεκτονικὴ δρᾶση σὲ τόπους ιστορικοὺς, ἐκεῖ δηλαδὴ ποὺ αὐτὴ συμβάλλει, παράλληλα μὲ τὴν ἀποκατάσταση τῶν μνημείων, στὴ δημιουργία ἐνός νέου περιβάλλοντος. Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον, λοιπόν, νὰ ἀκούσομε ἀπὸ τοὺς εἰσηγητὲς πῶς ἀντιμετωπίζουν καὶ ὡς θέμα ἀρχῆς τὴ νομοθετικὴ ἐπιβολὴ μιᾶς ὀρισμένης μορφῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν κριτικὴ τους γιὰ τοὺς συγκεκριμένους κανονισμοὺς ποὺ ἔχουν θεσπιστεῖ.

ΙΟΡΔΑΝΗΣ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ
ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ.

- α) Θέματα ὄρων καὶ ἐννοιῶν.
β) Ὑπόταξη, ἀρμοδιότητες, στελέχωση καὶ τὸ ἔργο τῶν δημοσίων
ὑπηρεσιῶν.

Στὴν πρώτη αὐτὴ εἰσήγηση, ὅπως καὶ σὲ ἐκεῖνες ποὺ ἀκολουθοῦν, θὰ ἀναφερθεῖ συχνὰ ὁ ὅρος ἀναστήλωση ἢ καὶ ἀναστηλώσεις (στὸν πληθυντικό). Οὕτε ὅμως ὁ ἐνικὸς τύπος εἶναι μονοσήμαντος οὔτε ὁ πληθυντικός εἰθίσται νὰ ταυτίζεται ἐννοιολογικῶς πρὸς τὸν ἐνικό. Διευκρινίζω, λοιπόν, ὅτι λέγοντας ἀναστήλωση δὲν ἐννοῶ μόνον ὅ,τι στὸ ἄρθρο 15 τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας (1964) ἀποκαλεῖται *anastylose*, *anastylōsis* ἢ *anastilōsi* καὶ στὴν ἐλληνικὴ μετάφραση τῆς Ἑφης Φερεντίνου (1975) ἀναστήλωση.

Γιὰ τοὺς ξένους εἰδικούς, αὐτὴ ἡ *anastylose* ἢ, ἐπὶ τὸ ἐτυμολογικῶς ὀρθόν, ὅπως ἔχω τελευταῖα προτείνει*, *anastelose*, *anastelōsis* ἢ *anastelōsi* ἔχει μιὰ εἰδικὴ ἐννοια, αὐτὴ ποὺ οἱ συντάκτες τοῦ Χάρτη διέγραψαν στὸ ἄρθρο 15, βασιζόμενοι, ὅπως ἔχω δείξει, στὶς *Norme per il restauro dei monumenti*, ποὺ δημοσίευσε στὸ *Bollettino d'arte*, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1932, ὁ γνωστὸς Ἰταλὸς θεωρητικὸς τῶν ἀναστηλώσεων G. Giòvanponi**. Ὁ τελευταῖος ἀνέπτυξε, ἐπὶ τὸ σαφέστερον, ὅσα περὶ τῆς ἐννοίας αὐτῆς εἶχαν διαγραφεῖ στὸ ἄρθρο 4 τοῦ Χάρτη τῶν Ἀθηνῶν (Ὀκτώβριος 1931), ὅπου καὶ ἐμφανίσθηκε, γιὰ πρώτη φορά, ὁ μεταγλωττισμένος αὐτὸς ἐλληνικὸς ὅρος, ὑπὸ τὴν ἐντύπωση ποὺ εἶχαν προκαλέσει στοὺς ξένους συνέδρους οἱ ἐργασίες τοῦ Νικ. Μπαλάνου στὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως. Ἡ πραγματοποίηση, ὅμως, αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς ἐπεμβάσεως, κατὰ τὸν ὅρισμό της στὸ ἄρθρο 15, εἶναι ἐφικτὴ καὶ νοητὴ μόνο σὲ μιὰ κατηγορία μνημείων, ποὺ, κατὰ κανόνα, ἀνάγονται στοὺς ἀρχαίους, κλασικούς, ἐλληνιστικούς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους, ἔτσι ὥστε καὶ ἡ *anastelose* νὰ ἔχει σή-

(*) Jordan Dimacopoulos, *Anastylosis and Anasteloseis*, ICOMOS — INFORMATION (ἐπιστ. περιοδ. ἐκδ. τοῦ ICOMOS, ποὺ ἀντικατέστησε, τὸ 1985, τὸ *MONUMENTUM*), ἀρ. 1, 1985, σ. 24 σημ. 1.

(**) Πρακτικὰ συνεδριάσεων τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1984 τῆς Ὑποεπιτροπῆς Παρθενῶνος τῆς ΕΣΜΑ (Ἐπιτροπῆς Συντηρήσεως τῶν Μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως), «Σημειώσεις» μου τῆς 30.10.1984, σ. 25—26 (ἡ «ἱστορία» τοῦ ἁρθρου).

μερα μιὰ διάδοση στὶς γύρω, κυρίως, ἀπὸ τὴ Μεσόγειο χώρες. Πρόκειται, δηλαδὴ, γιὰ τὰ ἐρείπια ἀρχαίων μνημείων, κτισμένων μὲ αὐτοτελὴ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, χωρὶς τὴν παρεμβολὴ κονιαμάτων, ὅπως εἶναι λ.χ. ἡ περίπτωσις ἐνὸς ἐλληνικοῦ ναοῦ.

Ἀναστήλωση, ὅμως, ἐπιμένουν, ἀκόμη καὶ τώρα, ἀρκετοὶ (καὶ μάλιστα ὄχι μόνον οἱ ἀπληροφόρητοι) νὰ ὀνομάζουν, στὸν τόπο μας, καὶ τὴν ἀποκατάστασις, ὅ,τι δηλαδὴ οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ἴταλοι ἀποκαλοῦν *restauration* καὶ *restauro*, ἀντιστοίχως, ἐπέμβασις ἀρκετὰ σύνθετη καὶ σὲ μεγάλη διάδοση διεθνῶς, γιὰ τὶς βασικὰς ἀρχὰς τῆς ὁποίας γίνεται λόγος στὰ ἄρθρα 9 — 13 τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας, ὅπου καὶ συγκεντρώνεται τὸ καταστάλαγμα τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψεως ἐπὶ τῆς θεωρίας τῶν ἀναστηλώσεων.

Ἀπὸ τὶς διευκρινίσεις πού ἔδωσα, προκύπτει ὅτι ὁ ὅρος ἀναστήλωση ἔχει, στὴ χώρα μας, ἐὰν δὲν γενικευθεῖ κάποτε ἡ χρῆσις τοῦ ὅρου ἀποκατάστασις, δύο σημασίες, τῆς *anastelose* δηλαδὴ καὶ τῆς *restauration*. Εἶναι, πάντως, ἀναιτιολόγητη ἡ περαιτέρω σύγχυσις τῶν ἐννοιῶν πού στεγάζονται στὸν ὅρο ἀναστήλωση ἀπὸ ὅσους ὀνομάζουν καὶ τὴ συντήρησις, τὴ στερέωσις ἢ, ἀκόμη, καὶ τὴν ἀνακατασκευή, ἐργασίες πού σαφῶς ἔχουν τὸ δικό τους ὄνομα, ἀναστήλωση. Πρόκειται γιὰ ἀνακρίβεια πού εἶναι, ἐνίοτε, ἠθελημένη, ἀφοῦ γίνεται, ἔτσι, προσπάθεια εἴτε νὰ μεγαλοποιηθοῦν πολὺ ἀπλούστερες ἐπεμβάσεις ἐπὶ τοῦ μνημείου, ὅπως εἶναι ἡ συντήρησις ἢ ἡ στερέωσις, εἴτε νὰ συγκαλυφθεῖ μιὰ οὐσιαστικῶς πολὺ ριζικότερη, ὅπως εἶναι ἡ ἀνακατασκευή. Κακὴ, ἐπίσης, χρῆσις, ἰδίως στὸν τύπο, γίνεται τελευταίως καὶ τῆς λέξεως ἀναπαλαίωσις, ἡ ὁποία δὲν ἀντιστοιχεῖ, μάλιστα, σὲ κανένα ξένον ὅρο. Ἐπινοήθηκε ἀπὸ τὸν Ἄν. Ὁρλάνδο, εἰδικῶς γιὰ τὶς ἐργασίες πού κατήυθνε ὁ ἴδιος στὴν Καταπολιανὴ τῆς Πάρου (1959 — 1965), μὲ τὸν σκοπὸ νὰ δώσει στὶς ἐργασίες αὐτὲς — καθαιρέσεων, κυρίως, καὶ ἀνακατασκευῶν — ἓνα ὄνομα πού νὰ δικαιώνει τὸ πνεῦμα τοῦ πουρισμοῦ, μὲ τὸ ὅποιο εἶχε δεῖ αὐτὴ τὴ στυλιστικὴ ἀποκατάστασις, τύπου Viollet-le-Duc, ἐνὸς μνημείου, ἀπὸ τὰ λιγοστὰ στὸν τόπο μας, ὅπου εἶχαν διασωθεῖ, σὲ τόση ἔκτασις, ὅλες οἱ φάσεις τοῦ κτηρίου στὴ διάρκεια ἐνὸς συνεχοῦς βίου, ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ πρωτοβυζαντινὴ του περίοδο στὴ Φραγκοκρατίᾳ, τὸ μπαρόκ καὶ τὸν νεοκλασικισμό. Κατὰ συνέπεια, δὲν γιόρει νὰ χρησιμοποιεῖται ἡ λέξις αὐτὴ ὡς ὑποκατάστατο τοῦ κατὰ περίπτωσις καταλλήλου ὅρου.

Λέγοντας, ὅμως, κανεὶς ἀναστηλώσεις, χρησιμοποιώντας δηλαδὴ τὸν πιληθυντικὸ τῆς λέξεως ἀναστήλωση, εἶναι δυνατόν, χωρὶς κινδύνους συγχύσεως ὁρων, νὰ ἐννοήσῃ ὅλα τὰ εἶδη τῶν ἐπεμβάσεων ἐπὶ τῶν μνημείων, ὅπως τὶς ἔχει κατατάξει σὲ μιὰ ἀνοδικὴ κλίμακα ὁ Sir Bernard Feilden, ἀπὸ τὴν προληπτικὴ δηλαδὴ συντήρησις μέχρι καὶ τὴν ἀνακατασκευή. Ἔτσι, ἡ

λέξη αναστηλώσεις μπορεί να αποδώσει στη γλώσσα μας, ό,τι στην αγγλική βιβλιογραφία φέρεται ως conservation ή architectural conservation και ό,τι οι Ίταλοι αποκαλούν, ήδη, γενικώς restauro, αναφερόμενοι, έννοείται, στα αρχιτεκτονικά μνημεία. Για τούτο, έχω τή γνώμη ότι και στο θέμα τών συζητήσεών μας έδω ή λέξη αναστήλωση, προκειμένου να έννοηθούν με αύτην όλα τὰ είδη τών άμέσως επί τών μνημείων έκτελουμένων έργασιών, έπρεπε να είχε χρησιμοποιηθεί στον πληθυντικό. Σημειώνω ότι ή χρήση τής λέξεως συντήρηση, με τήν όποία, στον τίτλο μάλιστα τών σχετικών μαθημάτων στην Πολυτεχνική Σχολή του ΑΠΘ, αποδίδεται ή αγγλική conservation ούτε τή δύναμη και παράδοση του όρου αναστηλώσεις έχει ούτε και άμέτοχη συγχύσεων μπορεί να κριθεί, αφού ταυτίζεται προς τή λέξη με τήν όποία έννοούμε τον χαμηλότερο βαθμό έπεμβάσεως σε ένα μνημείο, ό,τι δηλαδή όνομάζουμε, επίσης, συντήρηση.

Όλοκληρώνω αυτές τις διευκρινίσεις (και προτάσεις) για τó θέμα τών όρων έννοιών με τήν παρατήρηση ότι δέν μπορεί κανείς να αναφέρεται στις αναστηλώσεις ή στην αναστήλωση ένός συνόλου, ένός οικισμού, αφού τó προστατευτέο εκεί άγαθó δέν είναι μόνον ή ιστορική ή αρχιτεκτονική αξία τών κτισμάτων που τó συγκροτούν αλλά τó σύνολο αύτών τών κτηρίων, μαζί με τον χώρο ανάμεσα σ' αυτά και, γενικότερα, τó περιβάλλον τους. Καταλληλότερος είναι ó όρος προστασία ή διατήρηση (του συνόλου), καθώς στο γενικόν άκριβώς του όρου είναι δυνατόν να νοηθούν, έκτός από τις αναστηλώσεις, τις άμεσες δηλαδή επί τών κτηρίων του έπεμβάσεις, και εκείνες που γίνονται στο περιβάλλον τους, όπως είναι λ.χ. ή ένταξη νέων κτηρίων μέσα σε ένα προστατευόμενο ή διατηρητέο σύνολο, σημαντικóτατο πάντως για τήν προστασία τών ιστορικών οικισμών θέμα, που θά μάς άναπτύξει ó κ. Γ. Κίζης. Πιστεύω, πάντως, ότι σε μιá γενικότερη καθυστέρησή μας στον τομέα τών αναστηλώσεων, όφείλεται και ή σύγχυση όρων και έννοιών, στην όποία προαναφέρθηκα. Στην ίδια καθυστέρηση, άνάγεται και ή άπουσία, στον τόπο μας, κριτικής επί τών αναστηλώσεων, καθώς και ένός συγχρόνου θεωρητικού προβληματισμού, τομέας που μόνον τελευταία άρχισε να μάς άπασχολεί, τόσο υπό τή μορφή σχετικών δημοσιευμάτων όσο και αντίστοιχων και μάλιστα σε άξιοσημείωτη έκταση έπικοδομητικών συζητήσεων μεταξύ όρισμένων μελών τής Έπιτροπής Συντηρήσεως τών Μνημείων τής Άκροπόλεως (Έποεπιτροπής Παρθενώνος).*

"Ας δοϋμε όμως, καταρχήν, άν πράγματι βρισκόμαστε σε κάποια καθυστέρηση στον χώρο τών αναστηλώσεων. Αυτό δέν μπορεί, νομίζω, να

(*) Η Έποεπιτροπή άποτελείται από τους Καθηγητές κ.κ. Χαρ. Μπούρα, Γεωρ. Λάββα, Σωκρ. Άγγελίδη και Γεωρ. Δεσίνη, τον τ. Γενικό Έπιθεωρητή Άρχαιοτήτων κ. Γεωρ. Δοντά, τήν Έφορο τής Άκροπόλεως κ. Έ. Τουλούπα και τον όμιλητή.

δειχθεί καλύτερα από τὸ νὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ σύντομη ἐπισκόπηση τῶν ἀντιστοιχῶν ἔργων ποὺ ἔγιναν στὴ χώρα μας τὰ τελευταῖα χρόνια. Στὸν τομέα, λοιπόν, τῆς ἀναστηλώσεως τῶν ἐρειπίων ἐνὸς ἀρχαίου μνημείου, ἀρκεῖ νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1962, ὁπότε ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀναστήλωση τῆς στοᾶς τῆς Βραυρωνός ἀπὸ τὸν κ. Χαρ. Μπούρα, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἔκανε καὶ μιὰ διεξοδική δημοσίευση τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν τὸ 1967, ὅπως τὸ ἀπαιτεῖ ἄλλωστε καὶ ὁ Χάρτης τῆς Βενετίας, μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ 1979, ὁπότε ἄρχισε ἡ ἀναστήλωση τοῦ Ἑρεχθείου, καμιὰ σαφῶς ἀναστηλωτική καὶ ἀξιολόγου ἐκτάσεως ἐργασία δὲν ἔγινε στὴν Ἑλλάδα. Οἱ ἐργασίες ποὺ ἔγιναν λίγο πρὶν τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας στὸ Ἡρώδειο, καθὼς καὶ ἐκεῖνες τῶν πρώτων χρόνων τῆς δικτατορίας στὰ τεῖχη τῆς Πειραικῆς, εὐθύς μετὰ τὶς βανδαλικές ἐπιχωματώσεις τους ἀπὸ τὴν τότε δημοτική Ἀρχὴ τοῦ Πειραιᾶ, περιορίσθηκαν, κυρίως, στὴ σποραδική προσθήκη παντελῶς νέων λιθοπλίνθων ἢ ἀψιδολίθων, ἦσαν δηλαδὴ ἐργασίες μερικῆς ἀνακατασκευῆς καί, ἀπὸ πλευρᾶς συναφῶν ἀρχαιολογικῶν καὶ μεθοδολογικῶν προβλημάτων, πολὺ ἀπλούστερες ἀπὸ μιὰ πραγματική ἀναστήλωση.

Στὸν τομέα τῆς προληπτικῆς συντηρήσεως, μιᾶς ἐπεμβάσεως πού, ἂν γίνεи ἐγκαίρως, μπορεῖ νὰ ἀποσοβῇ ἄλλες, πολὺ ριζικότερες ἐργασίες ἐπὶ τοῦ μνημείου καί, συνεπῶς, συνιστᾶται ἀπὸ ὅλους τοὺς εἰδικούς, πού πάντοτε ὁμιλοῦν γιὰ ἓνα «minimum of intervention», μαζὶ μὲ τὴν προσπάθεια καταλλήλου παρουσιάσεως τοῦ μνημείου, ἰδίως στὴν περίπτωση τῶν ἀνασκαπτομένων ἀρχαίων, φοβᾶμαι πὼς τίποτε σχεδὸν δὲν ἔχουμε νὰ παρουσιάσουμε. Καὶ τοῦτο, μάλιστα, ὅταν οἱ σωστικές ἰδίως ἀνασκαφές, κυρίως μέσα στὰ ἀστικά κέντρα τῆς χώρας, κατὰ τὴν περίοδο τοῦ οἰκοδομικοῦ ὀργανισμοῦ τῶν δεκαετιῶν τοῦ '60 καὶ τοῦ '70, ἔφεραν στὸ φῶς τόσα ἀρχαῖα ὅσα δὲν εἶχαν ποτὲ ἄλλοτε ἀποκαλυφθεῖ ἐκεῖ ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἄν ἀναφερθεῖ κανεὶς λ.χ. στὰ στέγαστρα προστασίας, λύση μὲ περισσότερα πλεονεκτήματα παρὰ μειονεκτήματα, ἰδίως γιὰ τὰ πιὸ εὐαίσθητα στὶς καιρικὲς συνθῆκες ἀνασκαπτόμενα ἀρχαῖα, θὰ διαπιστώσει ὅτι τὸ πιὸ πρόσφατο σχετικὸ ἔργο τῆς ἀρμοδίας κρατικῆς Ὑπηρεσίας εἶναι τὸ στέγαστρο μιᾶς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς στὸ Κλαυσι τῆς Εὐρυτανίας, ἔργο τῆς περιόδου 1966—1968, καθὼς καὶ ἡ μελέτη, μόνον, γιὰ τὸ στέγαστρο τοῦ κυκλικοῦ, παλαιοχριστιανικοῦ βαπτιστηρίου τῆς Ἀμφισσας, πού ἔγινε τὸ 1979, χωρὶς νὰ ἔχει ἀκόμη ἐφαρμοσθεῖ. Ἄς ἐλπίζει κανεὶς ὅτι σύντομα θὰ γίνουν τὰ στέγαστρα πού μελέτησε ἡ Δ/ση Ἀναστηλώσεως Ἀρχαίων Μνημείων γιὰ τὸν πρωτογεωμετρικὸ ναὸ στὸ Λευκαντὶ Εὐβοίας, τοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους τῆς Πελλάνας, τὴ λεγομένη νοτία οἰκία, κτήριο κτισμένο μὲ ὠμές πλίνθους, μέσα στὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν, τοὺς βασιλικοὺς τάφους τῆς Βεργίνας ἢ μιὰ οἰκία ρωμαϊκῶν χρόνων μὲ ψη-

φιδωτά δάπεδα στη Νικόπολη*, καθώς και πολλά άλλα μνημεία.

Είναι, νομίζω, अपараδέκτο πλέον να επιτρέπουμε τη διενέργεια συστηματικών, προγραμματισμένων ανασκαφών στη χώρα όταν δεν είναι εξασφαλισμένη ή ταχεία προστασία των αρχαίων, μετά την αποκάλυψή τους, όπως λ.χ. έγινε στην περίπτωση όχι μόνον του λόφου του 'Αμφείου της Θήβας αλλά και του μυκηναϊκού θαλαμωτού τάφου «Οιδίποδος παίδων» στο μεγάλο Καστέλλι της ίδιας πόλεως. Τò τελευταίο αυτό μνημείο, αφού ανασκάφη τò 1971, εγκαταλείφθηκε ουσιαστικά και έχει ήδη καταστραφεί, ενώ, ευτυχώς, έγινε ή αποτοίχιση μέρους των σπανίων τοιχογραφιών του μεγάλου θαλάμου του, που βρίσκονται σε κάποια αποθήκη της 'Υπηρεσίας. 'Εάν δεν είναι σε θέση να προστατεύσει αποτελεσματικά τὰ ανασκαπτόμενα αρχαία ή παρούσα γενιά δεν έχει, πιστεύω, τò δικαίωμα (έναντι των μελλοντικών) να μεταχειρίζεται τήν κληρονομιά αυτή της ελληνικής γης με πνεύμα έγωϊστικό.

Στὸν τομέα της άπλης συντηρήσεως των μνημείων και ὅσον, ειδικότερα, αφορά τὰ ανασκαμμένα αρχαία, ή ὅλη εργασία ταυτίζεται με τήν πιο ὀπλή εξασφάλιση του αρχαίου, όπως ακριβώς αυτό βρέθηκε ή, τò πολύ, με τήν επανατοποθέτηση λίθων που αφαιρεί ὁ συντηρητής για να εξασφαλίσει τήν καλύτερη σύνδεσή τους με τούς γειτονικούς τους. Οἱ μόνες δυσχέρειες που υφίστανται, συνήθως, είναι ή καλή τεκμηρίωση της καταστάσεως του μνημείου, κατά τήν ανασκαφή, απαίτηση ὅμως που σπανίως αντιμετωπιζόταν, ιδίως στις παλαιότερες κάπως ανασκαφές, λόγω της έλλειψης λήψεως των καταλλήλων στοιχείων (σχεδίων και φωτογραφιών) και των προσφοροτέρων, κατά περίπτωση, κονιαμάτων που θά χρησιμοποιηθοῦν. Στò είδος αυτό επεμβάσεως, τὰ υφιστάμενα γραπτά στοιχεία άφθονοῦν μὲν άλλ' είναι άσαφή, κατά κανόνα. Μόνον όταν κανείς συγκρίνει, προσεκτικά, σχετικό υλικό (άπό τò αρχείο των κατά τόπους 'Υπηρεσιών, των Ξένων αρχαιολογικών σχολών ή τὰ ήμερολόγια των ανασκαφών) με τήν τωρινή κατάσταση του μνημείου μπορεί να ὀδηγηθεῖ, ενίστε, σε σαφέστερα συμπεράσματα. Τυπικῶς ἔδω άμαρτία των παλαιότερων συντηρητῶν, που (μερικῶς) συνεχίζεται ἔχρι σήμερα, είναι ή, χωρίς μάλιστα καμιά τεκμηρίωση της εργασίας αυτής, υπερύψωση των τοίχων του έρειπίου, ειδικότερα εκείνου που κρίνεται ως τò σπουδαιότερο, κατά τὸν ανασκαφέα ή συντηρητή, και ή απομάκρυνση, ενίστε, ὅλων των μεταγενεστέρων κτισμάτων ή φά-

(*) Τò στέγαστρο προστασίας της αποτελείται από μιά μεγάλη τέντα από πλαστικοποιημένο ύφασμα, λύση άγνωστη μὲν στην 'Ελλάδα, άλλὰ με ανάλογη εφαρμογή στη Γαλλία κ.ά. Τò αποτέλεσμα ελπίζω να είναι ικανοποιητικό και αισθητικῶς. 'Η μελέτη αυτή, όπως και οἱ προηγούμενες, έχει εγκριθεῖ από τò Κεντρικό 'Αρχαιολογικό Συμβούλιο, μετά από σχετική εισηγήσή μου.

σεων τοῦ ἰδίου χώρου ἢ μνημείου. Στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση, ποὺ κυρίως ἐμφανίζεται κατὰ τὸ στάδιο τῆς ἀνασκαφῆς (γίνεται ὅμως ἡ ὁλοκληρώνεται, ἐνίοτε, καὶ κατὰ τὸ στάδιο τῆς συντηρήσεως)* ἀνήκουν ἀρκετὲς ἀνασκαφές στὰ μυκηναϊκὰ στρώματα τῆς Θήβας, ὅπου χάθηκαν ὀριστικά σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ πόλη. Στὴν πρώτη περίπτωση, χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παλαιότερο παράδειγμα τῶν ἐλληνιστικῶν σπιτιῶν τῆς Δήλου, ὅπου δὲν ξεχωρίζει κανεὶς τίς συμπληρώσεις ἀπὸ τὰ τμήματα ποὺ βρέθηκαν στὴ θέση τους κατὰ τὴν ἀνασκαφή. Ἀνάλογα ὅμως ἐγίναν, πρὶν λίγο καιρό, σὲ τοίχους μινωϊκῶν κτισμάτων στὸν Κομὸ Κρήτης καί, παλαιότερα, σὲ μερικὰ ἀρχαῖα τῆς Ἑρετρίας. Τὰ ἐνδεικτικὰ αὐτὰ παραδείγματα δὲν ἀποτελοῦν, ἀσφαλῶς, τὸν κανόνα. Δείχνουν ὅμως τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἐμπειρισμοῦ καὶ μιᾶς ὑπερβολικῆς ἐμπιστοσύνης στὸν τεχνίτη, ποὺ ἔχει ἀφεθεῖ χωρὶς τὴν καθοδήγησιν εἰδικοῦ ἐπιστήμονα καί, τελικὰ, μαρτυροῦν τὴν ἐπιβίωσιν ἀρκετὰ παλαιότερων ἀντιλήψεων, ὅχι ἰδιαίτερος ἐπιστημονικῶν.

Πολὺ ἀτυχέστερα εἶναι, πάντως, τὰ ἀρχαῖα ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τίς λεγόμενες σωστικές ἀνασκαφές, σὲ ἰδιωτικά δηλ. οἰκόπεδα μερικῶν ἀστικῶν μας κέντρων, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ κτισθεῖ κάποια οἰκοδομή. Μετὰ τὴν ἀνασκαφή καὶ τὴν πρότασιν γιὰ ἀπαλλοτρίωσιν, ἐγκαταλείπονται, συνήθως, στὸ βάθος σκαμμάτων, πού, μὲ τὸν καιρό, κατακλύζονται μὲ λύματα ἀπὸ τίς γειτονικὲς οἰκοδομές (ὅπως πρόσφατα ἓνας θαυμάσιος τάφος κλασικῶν χρόνων μέσα στὴ Χίο) ἢ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς καὶ καλύπτονται μὲ τὴ βλάστησιν ἢ καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ ἀπορρίματα τῶν περιοίκων, πράξη ἐνδεικτικὴ μερίδας, ἔστω, τῆς κοινωνίας μας μὲ ἰδεῶδες τὴν ποσότητα

(*) Γινόταν, φυσικά, καὶ στὰ πλαίσια «ἀναπαλαιωτικῶν» ἐργασιῶν καὶ ἀνήκει σὲ μιὰ νοοτροπία ποὺ εἶχε κάποια παράδοση στὴν Ὑπηρεσία. Χαρακτηριστικὴ ὑπῆρξε μιὰ σχετικὴ γνωμοδότησις τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, ποὺ εὐτυχῶς δὲν ὑλοποιήθηκε, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς. Πρόκειται γιὰ ἀπόφασιν τῆς συνεδρίας 42/9-7-1940 (Κυβέλος, πρόεδρος, καὶ μέλη οἱ Γ. Οἰκονόμου, Ἀ. Ἀρβανιτόπουλος, Σ. Κουγέας, Γ. Σωτηρίου, Ἀ. Ὀρλάνδος, Γ. Μηλιάδης, Χρ. Καροῦζος καὶ Εὐστ. Στίκας), κατὰ τὴν ὁποία, τὸ Συμβούλιον, «λαθὸν ὑπ' ὄψιν αἰτησιν τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν περὶ ἀνασθηλώσεως τοῦ Θησειοῦ υἱοθετεῖ τὰς ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 1/19-6-1940 ἐκθέσει τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ τῶν Ἀνασθηλώσεων κ. Ὀρλάνδου διατυπωμένας ἀπόψεις. Ὁ κ. Σωτηρίου μειοψηφῶν λέγει ὅτι εἶναι ἄσκοπος ἡ κατεδάφισις τῆς θολωτῆς ὀροφῆς, καθόσον αὕτη δὲν βλάπτει τὸ κτήριο, ἐνῶ ἐκ τῆς κατεδαφίσεως καταστρέφεται ἡ μεσαιωνικὴ μορφή τοῦ μνημείου ἥτις ἔχει ἱστορικὴν σημασίαν. Εἰς ἀγάντησιν τοῦ κ. Σωτηρίου ὁ κ. Οἰκονόμου λέγει ὅτι τὸ μνημεῖον εἶναι ἀποκλειστικῶς κλασσικόν».

καὶ ἀδιαφορία ἢ καὶ ἐχθρότητα ἔναντι τέτοιου εἴδους ἀξιών. Δὲν εἶχε, ἔτσι, ἄδικο μιὰ ξένη ἀρχαιολογικὴ σχολὴ νὰ ζητήσῃ, πρὶν λίγο καιρό, νὰ τῆς ἐπιτραπεῖ νὰ θάψῃ δύο στοῖκὰ κτίσματα στὴν ἀγορὰ τῆς Ἑρετρίας, ποὺ μονίμως πλέον βρισκόνταν μέσα σὲ ἓνα τέλμα, γεγονός ποὺ προκάλεσε τὶς διαμαρτυρίες τῶν κατοίκων ἀλλὰ μονάχα γιὰ τὰ κουνούπια! Στὴν ἀδράνεια αὐτῇ τῶν Ὑπηρεσιῶν πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ καὶ ἡ τόσο συχνὴ τελευταίως ὑποβολὴ αἰτημάτων Δήμων νὰ ἀναλάβουν ἐκεῖνοι τὴ συντήρηση ἢ καὶ «ἀξιοποίηση» τῶν ἀνεσκαμμένων αὐτῶν χώρων τῆς περιοχῆς τους.*

"Ἀς θυμηθοῦμε, πάντως, ὅτι προορισμός τῆς διατηρήσεως τῶν ἀρχαίων στὸ ὑπαιθρο, δέσμευση ποὺ στοίχισε στὴν Πολιτεία τεράστια ποσὰ γιὰ τὶς ἀναγκαῖες ἀπαλλοτριώσεις, δὲν ἦταν μόνον ἡ ἀπόκτηση νέων γνώσεων γιὰ τὴ μνημειακὴ τοπογραφία, τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἢ τὴν ἱστορία ἐνὸς τόπου, ἓνα κέρδος ποὺ εὐκόλα μπορεῖ κανεὶς νὰ μᾶς ἀμφισβητήσῃ παραπέμποντάς μας στὰ «Χρονικά» τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, ὅπου ἡ ἔκτασις καὶ ἡ περιεκτικότης τῶν σχετικῶν ἀρχαιολογικῶν ἐκθέσεων, καθὼς καὶ ἡ ἑρμηνεία τῶν ἐρειπίων, πολὺ ἀπέχουν ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι καὶ οἱ συστηματικὰς τους δημοσιεύσεις.

Ἀκόμη ὅμως σπανιότερη εἶναι ἡ προσπάθεια γιὰ τὴ διδακτικὴ παρουσίαση τοῦ ἀνεσκαμμένου ἀρχαίου στὸ κοινό, ἔργο ποὺ ἀπαιτεῖ, συχνά, κάποιες ἐπιλογές, μιὰ ἀξιολόγησις δηλαδὴ τῶν ἀρχαίων βασισμένη σὲ μιὰ πειστικὴ ἑρμηνεία τους, τὴ χάραξη κάποιας πορείας γιὰ τὸν ἐπισκέπτη καὶ τὴν παροχὴ κάποιων ἐρμηνευτικῶν διαγραμμάτων. Σὲ μιὰ χώρα ὅπως ἡ δική μας, ἡ ἐργασία αὐτὴ δὲν εἶναι διόλου εὐκόλη καὶ ἐδῶ ἀπαιτεῖται ἰδιαίτερη προσοχὴ καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ γιὰ νὰ μὴ χαθοῦν πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ ἄλλες μεταγενέστερες περιόδους. Ὅπωςδὴποτε, βρίσκεται συχνά κανεὶς στὴν ἀνάγκη ἐπιλογῶν γιὰ τὸ τί τελικὰ καὶ πῶς θὰ παρουσιασθεῖ στὸν θεατὴ. Ἡ σχετικὴ προσπάθεια ποὺ ἐγίνε τελευταίως σὲ διαφόρων περιόδων ἀρχαία ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὴν πλατεία Μητροπόλεως τῆς Νάξου ὑπῆρξε μιὰ εὐχάριστη ἐκπληξη. Ἀνάλογα ἰσχύουν γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Ἑρεχθείου.

Μὲ τὶς συντηρητικὰς ὅμως ἐργασίες συνδέεται καὶ τὸ θέμα τῆς ἔρευ-

(*) Κάκιστο παράδειγμα τέτοιας «ἀξιοποίησης» ἀπὸ τὴν τοπικὴ αὐτοδιοίκηση ἀποτελεῖ ἡ μεθοδευμένη, καθὼς φαίνεται, καταστροφὴ ἀρχαίων (ἀρχαίου δρόμου, συλλέκτου κατασκευασμένου ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἄλλων, γνωστῶν μνημείων, καθὼς καὶ οἰκίας ρωμαϊκῶν χρόνων μὲ τοιχογραφημένο μάλιστα δωμάτιο) στὸν χώρὸ ἐπεκτάσεως τοῦ Δημοτικοῦ Νοσοκομείου Κῶ, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1985 γιὰ νὰ καταστραφθοῦν μὲ τὸν ἑκακοφέα τοῦ ἐργολάβου τοῦ Δήμου, τὴν Κυριακὴ, 27 Ἀπριλίου 1986. Σημειώ-νεται ὅτι στὸν Δήμο Κῶ τὸ ΥΠΠΟ χορηγεῖ πιστώσεις γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν ἀρχαίων τῆς Κῶ, βάσει σχετικῆς «Προγραμματικῆς Συμβάσεως».

νας τῆς παθολογίας ὀρισμένων δομικῶν ὑλικῶν τῶν ἑλληνικῶν μνημείων. Γνωστὴ εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ μαρμάρου. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλα εἶδη λίθου μὲ σοβαρὰ προβλήματα, ὅπως κάποια εἶδη πωρολίθου (ἐλληνιστικά τῆς Πέλλας, ἐνετικά τῆς Κρήτης, νεοκλασικά τῆς Ἀγγλοκρατίας στὴν Κέρκυρα) ἢ ὁ γυψόλιθος τῶν μινωϊκῶν ἀνακτόρων. Καὶ ἐδῶ ὅμως ὑπάρχει, ἀκόμη, μεγάλη καθυστέρηση, καθὼς κανένα κέντρο ἐρευνῶν δὲν δημιούργησαμε, παρὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἐρευνητικῆς ὁμάδας χημικῶν, ἡ ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκπαιδεύσει κάποτε μερικοὺς συντηρητὲς λίθου, ἰδίως μαρμάρου, υἱοθετώντας τὴν τεχνικὴ ἄλλων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν.

Στὶς στερεωτικὰς ἐργασίαις, συνθετότερες ἀπὸ τίς συντηρητικὰς ἀφοῦ ἀφοροῦν παραμορφώσεις καὶ βλάβες τοῦ φέροντος ὀργανισμοῦ τοῦ μνημείου, οὐσιαστικὸ ἔργο ὑφίσταται, τὰ τελευταῖα 25, περίπου, χρόνια, μόνο στὰ βυζαντινὰ, μεσαιωνικὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα, χάρις κυρίως στὸ ἔργο ἐπώνυμων Ἐφόρων καὶ Ἐπιμελητῶν Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Πάντως, σὲ καμιά σχεδὸν περίπτωσις δὲν ἔχουμε ἔργα τῆς κλίμακας τῶν ἐργασιῶν τοῦ Ὁρλάνδου (στὸν Μυστρά λ.χ.), Πελεκανίδη στὴ Θεσσαλονίκη, Στίκα στὴν Ἀθήνα ἢ τὴν Τριφυλία, Χαρ. Μπούρα στὸν Ὁσίο Λουκά (Τράπεζα) κλπ., ὅπου ἡ στερέωσις, βέβαια, συνδυαζόταν, συχνά, μὲ ἐκτεταμένες ἐργασίαις ὄχι μόνον ἀποκαταστάσεως ἀλλὰ (κυρίως) ἀνακατασκευῆς, ἐμπειρικῆς, ἔχει λεχθεῖ πρόσφατα, γιὰ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰς, ἀλλ' ὅπωςδὴποτε μεγάλης. Πρόκειται, λοιπόν, γιὰ πολὺ μικρότερα ἔργα, ποὺ εἶναι ὅμως πάρα πολλὰ καί, πράγματι, ἐξασφάλισαν ἑκατοντάδες μνημεῖα, μαζί μὲ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν στερέωσις τοῦ ζωγραφικοῦ τους διακόσμου, ἔργο τῶν λιγοστῶν καὶ τόσο ἀφοσιωμένων παλαιῶν ζωγράφων - συντηρητῶν τῆς Ὑψηρσίας.

Παραλλήλως ὅμως, στὰ στερεωτικὰ αὐτὰ ἔργα, παρουσιάσθηκε καὶ τὸ φαινόμενο τῆς τυποποιήσεως τοῦ εἶδους καί, πρωτίστως, τοῦ τρόπου ἐκτέλεσεως τῶν ἐργασιῶν, ὅσον ἰδίως ἀφορᾷ τίς ἐκκλησίαις. Τὸ πρᾶγμα ἐξηγεῖται, μερικῶς τουλάχιστον, ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα τῶν προβλημάτων, ὅπως λ.χ. εἶναι ἡ στεγάνωσις μιᾶς στέγης. Ἐνὰ ἄλλο ὅμως μέρος ἀνάγεται στὸ ἰδιαίτερο στυλ τῆς ἐπεμβάσεως, μιὰ μανιέρα μᾶλλον, ποὺ γνώρισε μεγάλη διάδοσις, ἀπὸ τὴ Μακεδονία μέχρι τὴν Κρήτη, καὶ τῆς ὁποίας ἡ καταγωγὴ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὰ συνεργεῖα τοῦ Ὁρλάνδου, πολλοὶ τεχνίτες τοῦ ὁποίου παρέμειναν, μετὰ τὴν ἀποχώρησις τοῦ τελευταίου, τὸ 1958, σὲ Ἐφορεῖαι Ἀρχαιοτήτων καὶ κοντὰ στοὺς ὁποίους μαθήτευσε καὶ μιὰ δεύτερη γενιὰ τεχνιτῶν. Τὰ κάπως ἀρνητικὰ σημεῖα τοῦ κατὰ τὰ ἄλλα θετικότερου αὐτοῦ ἔργου μποροῦν νὰ ἐντοπισθοῦν στὴ λεγόμενη ἀνακατασκευὴ ἢ ἀνακεράμωσις τῆς στέγης καὶ τὴν καθάρεισις τῶν ἐπιχρισμάτων, σὲ συνδυασμὸ πρὸς τὸ ἀρμολόγημα τῶν ἐπιφανειῶν τῆς τοιχοποιίας. Καὶ στὶς δύο περι-

πτώσεις, ιδίως όμως στην ανακατασκευή των στεγών, χάθηκε το ακανόνιστο των σχημάτων και γραμμών, γνώρισμα των μνημείων αυτών, που δεν ήταν μόνον προϊόν του χρόνου και των μεταγενεστέρων επεμβάσεων. Στα επιχρίσματα, ειδικότερα, δεν ήταν μόνον η ανάγκη ενισχύσεως ή στεγανώσεως των τοίχων που επέβαλε την καθαίρεσή τους (όπως είναι η περίπτωση της Αγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης), αφού το φαι"όμενο άπαντάται και εκεί όπου δεν υπήρχε κανένα σχετικό πρόβλημα (Παναγία Όσίου Λουκά κ.ά.). Υπήρχε, συνήθως, το αρχαιολογικό ενδιαφέρον για την αναζήτηση παλαιότερων οικοδομικών φάσεων, καθώς και ζωγραφικού διακόσμου ή παλαιότερων στρωμάτων διακόσμου, στόχοι που, ενίοτε, είχαν, πράγματι, άπροσδόκητα αποτελέσματα και έδωσαν καινούργια στοιχεία στην έπιστήμη. Έχουμε όμως και περιπτώσεις όπου το μνημείο έχασε ένα διάκοσμο νεώτερο μόν αλλά αξιόλογο και, το κυριώτερο, παρέμεινε γυμνό στο έσωτερικό του, χωρίς να άποκαλυφθεί τίποτε. Άνάλογα ισχύουν και για τα έξωτερικά επιχρίσματα και τα τυποποιημένα άρμολογήματα των άπογυμνωμένων έπιφανειών, ιδίως στην περίπτωση μνημείων που διατηρούσαν κάποιο παλιό επιχρίσμα.

Τα τελευταία αυτά θέματα φέρνουν τόν λόγο και στα νεώτερα μνημεία, όπου, εκτός από τις κρατικές Υπηρεσίες, σημειώνεται ή δράση άρκετών ιδιωτών αρχιτεκτόνων ή και μηχανικών, κατά κανόνα χωρίς καμιά έξειδίκευση. Οί καθαιρέσεις δηλαδή και ανακατασκευές στοιχείων του κτηρίου, πρέπει να καταβάλλεται προσπάθεια να περιορισθούν εκεί όπου δεν μπορεί τεχνικώς να γίνει τίποτε καλύτερο. Πολύ περισσότερο, όταν, στην ίδια κατηγορία μνημείων, οί αναστηλώσεις αυτές έκλαμβάνονται κάποτε ως μερικές ή και όλικές καθαιρέσεις των κτηρίων και ανακατασκευή τους με εύαριθμα, εύτυχως, παραδείγματα από το Πήλιο, τη Μυτιλήνη, την Κρήτη κλπ, στα όποια μάλιστα είχε ζητηθεί ή και χορηγηθεί ή έγκριση της Πολιτείας (διά του Ε.Ο.Τ. ή και της Άρχαιολογικής Υπηρεσίας).

Άπό τη συνοπτική αυτή παρουσίαση του έργου των άρμοδιών για τις αναστηλώσεις κρατικών Υπηρεσιών, ο χρόνος δεν έπιτρέπει να συμπερίλάβω το αντίστοιχο προς τα νεώτερα μνημεία έργο του Υπουργείου, που είναι, άλλωστε, πολύ πιο περιορισμένο και σχετικώς νεώτερο,* ούτε και

(*) Πρίν από το 1978, το έργο της προστασίας και συντηρήσεως των μετά το 1830 άνεγερθέντων μνημείων που κηρύσσονται προστατευτά, κατά τις διατάξεις του Ν. 1469/50, είχαν, στην πράξη, αναλάβει οί Έφορείες Βυζαντινών Άρχαιοτήτων άν και υπήρχε μιá Έφορεία Νεωτέρων Μνημείων, με περιοχή όμως άρμοδιότητας όλόκληρη την Ελλάδα. Με τόν Όργανισμό του Υπουργείου (ΠΔ 94/77), το έργο ανέλαβαν οί 7 Έφορείες Νεωτέρων Μνημείων και ή Διεύθυνση Πολιτιστικών Κτηρίων και Άναστηλώσεως Νεωτέρων Μνημείων της κεντρικής Υπηρεσίας του Υπουργείου. Η σπουδαιότερη από όσες επεμβάσεις έκανε ποτέ το Υπουργείο στον χώρο των νεωτέρων

τὴν ἀνάλογη δράση τῶν Ὑπηρεσιῶν τοῦ Ε.Ο.Τ. μὲ τὰ παλιότερα προγράμματα τοῦ στὰ «παραδοσιακὰ» τῆς Χίου, τῆς Μάνης, τῆς Σαντορίνης κλπ, ἢ τὸ ἀνάλογο ἔργο τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ν.Δ. 1313/72, ποῦ λειτουργεῖ ἀπὸ χρόνια στὸν Ε.Ο.Τ., μὲ τὴν πολύτιμη συνεργασία λιγοστῶν ἀρχιτεκτόνων τοῦ, καθὼς καὶ τὶς νεοφώτιστες στὶς ἀναστηλώσεις κεντρικὲς καὶ περιφερειακὲς Ὑπηρεσίες τοῦ Ὑπουργείου Περιβάλλοντος, Χωροταξίας καὶ Δημοσίων Ἔργων.

Ὅμως, εἶναι, νομίζω, ἤδη φανερὴ ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς σειρᾶς προβλημάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ μὲ ἀπασχολήσουν ἐδῶ μόνον τὰ ὀργανωτικὰ καὶ τοῦ προσωπικοῦ τῶν ἀρμοδίων Ὑπηρεσιῶν τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ. Γιὰ τὸ γενικότερο, κάπως, θέμα τῆς ποσοτικῆς, ἰδίως, ἀποδόσεως τοῦ προσωπικοῦ τῶν Ὑπηρεσιῶν αὐτῶν σήμερα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὁμιλήσω ἐδῶ. Σὲ γενικὲς, πάντως, γραμμές, θὰ συμφωνήσω ἀπολύτως μὲ ὅσους διαπιστώνουν μιὰ μειωμένη ἀπόδοση, προσθέτοντας, μόνον, ὅτι ἓνα μέρος τῆς τελευταίας συνδέεται μὲ μερικὲς ἀντικειμενικὲς δυσχέρειες, ὅπως εἶναι ὁ τρόπος προμηθείας ὑλικῶν καὶ μηχανημάτων, ποῦ εἶναι τελείως διαφορετικὸς γιὰ τὶς ποικίλες Ἐπιτροπὲς συντηρήσεως μνημείων, ποῦ ἔχουν ὑποκαταστήσει, τελευταίως, ὅλες τὶς μέχρι τώρα ἀρμόδιες Ὑπηρεσίες. Τὸ θέμα θὰ ἀναπτυχθεῖ ἀναλυτικότερα ἀπὸ τὸν Καθηγητὴ κ. Χαρ. Μπούρα.

Ἡ τωρινή, λοιπόν, ὀργάνωση καὶ στελέχωση ὅλων ἐκείνων τῶν Ὑπηρεσιῶν τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ ποῦ εἶτε ἀποκλειστικῶς εἶτε παραλλήλως πρὸς ἄλλες ὑποχρεώσεις τοὺς ἀσχολοῦνται μὲ τὶς ἀναστηλώσεις, τῶν 25 δηλ. Ἐφορειῶν Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, τῶν 13 Ἐφορειῶν Βυζαντινῶν Μνημείων, τῶν 7 Ἐφορειῶν Νεωτέρων Μνημείων, τῆς Ἐφορείας Ἐναλίων Ἀρχαιοτήτων, καθὼς καὶ τῶν ἀνεξαρτήτων μεταξύ τοὺς τριῶν Διευθύνσεων Ἀναστηλώσεως, Ἀρχαίων δηλαδὴ, Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν καὶ Νεωτέρων Μνημείων, εἶναι προῖόν μιᾶς ἐξελίξεως, ποῦ ἀρχίζει τὸ ἔτος 1960, λίγο μετὰ τὴ συνταξιοδότηση τοῦ Ὁρλάνδου (1958). Πρόκειται γιὰ μιὰ σειρὰ γεγονότων ἐσωτερικῶν, ἀγνώστων στοὺς πολλοὺς, μὲ σπουδαῖες ὁμῶς συνέπειες στὸν τομέα τῶν ἀναστηλώσεων καὶ στὰ ὁποῖα ὀφείλεται, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἓνα σημαντικὸ μέρος τῆς καθυστερήσεώς μας σ' αὐ-

μνημείων εἶναι, δίχως ἄλλο, τὸ ἔργο τοῦ στὴν Πλάκα, ποῦ ἄρχισε τὸ 1980 καὶ συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Βλ. σχετικὴ παρουσίασή του ἀπὸ τὸν Ἰορδ. Δημακόπουλο στὸν τόμο Συντήρηση καὶ Ἀναβίωση Παραδοσιακῶν Κτηρίων καὶ Συνόλων (εἰσηγήσεις στὸ ὁμώνυμο Συμπόσιο ποῦ ὀργάνωσε στὸν Βόλο, τὸν Σεπτ. τοῦ 1981, τὸ Τμῆμα Μαγνησίας τοῦ ΤΕΕ), Θεσ/νίκη Ἰούλιος 1982, σ. 153—181 καί, κυρίως, Jordan Dimacopoulos, The saving of Plaka, Athens. Part II, Monumentum, τόμ. 26, τευχ. 2, Ἰούν. 1983, σ. 107—120.

τόν τόν τομέα, στοιχεῖα τῆς ὁποίας ἐπισημάναμε προηγουμένως.

Στά γεγονότα ὅμως πού θά ἀναφερθοῦν ἐδῶ ὑπάρχει καί μιὰ προϊστορία, τῆς ὁποίας τήν ἀφήγηση μποροῦμε νά ἀρχίσουμε μέ τήν προαγωγή τοῦ ὑφισταμένου μέχρι τά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '30 Ἀρχιτεκτονικοῦ Τμήματος τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, τοῦ ὁποίου προϊστάτο ὁ Ὁρλάνδος, σέ ἐπίπεδο Διευθύνσεως, τῇ δημιουργίᾳ δηλαδή τῆς Δ/νσεως Ἀναστηλώσεως, ἡ ὁποία παρέμεινε ἀποκλειστικῶς ἀρμοδία γιά τίς ἀναστηλώσεις κρατική Ὑπηρεσία στήν Ἑλλάδα, πρακτικῶς, μόνον μέχρι τὸ 1960. Ὁ νόμος 216/43 «Περὶ ὀργανώσεως τῆς Ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεως τῶν ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων τοῦ Κράτους», ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ Ὁρλάνδου, εἶναι ἕνας νόμος κατοχικός, προφανῶς, ὁ ὁποῖος ὅμως διατηρήθηκε σέ ἰσχὺ μέ πράξη τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, τὸ 1946. Ὁ 216 ἔδωσε στήν ὑφισταμένη ἤδη Διεύθυνση ὅλες τίς ἀρμοδιότητες γιά τίς ἀναστηλώσεις ἀλλὰ καὶ τὸν ἔλεγχον τῆς κατασκευῆς ὅποιασδήποτε νέας ἐκκλησίας, τῆς διακοσμήσεώς της, καθὼς καὶ ὅποιουδήποτε μοναστηριακοῦ κτίσματος. Κατὰ τὸν νόμο, ἡ Δ/ση εἶχε ὡς μόνιμο προσωπικόν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Δ/ντὴ, ἕναν μόνον ἀρχιτέκτονα, τῇ θέσῃ τοῦ ὁποῖου μποροῦσε νά κατέχει μόνον «ὁ ἔχων μεμαρτυρημένην οἰκειότητα πρὸς τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, πεῖραν δὲ καὶ εἰδικότητα πρὸς ἀναστήλωσιν καὶ συντήρησιν τούτων καὶ δυνάμενος νά προσαγάγῃ ἀποδείξεις ὅτι εἰργάσθῃ ἐπὶ μακρὸν εἰς ἐργασίας ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως ἀρχαίων μνημείων». Ὁ διορισμὸς καὶ ἡ προαγωγή του, ὅπως καὶ τοῦ ὑπολοίπου μόνιμου προσωπικοῦ (6 ὑπομηχανικοὶ ἢ ἀρχι-εργάτες, 2 ἀρχιεργάτες καὶ 6 ἐργάτες) γινόταν μόνο μετὰ ἀπὸ γνωμοδότηση τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου. Τὸ Συμβούλιο ἦταν, ἐπίσης, ἀρμόδιον γιά τὴν ἔγκριση ὅχι μόνον τῶν ἐπὶ τῶν μνημείων ἐργασιῶν ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐτησίου προγράμματος ἀναστηλώσεων, πού πρότεινε ὁ Δ/ντής.

Ἡ σπουδαιότερη ὅμως καινοτομία τοῦ 216 ἦταν ὁ ἐκτελεστικὸς τομέας. Ἔτσι, στὸ ἄρθρο 13, προβλέπεται ὅτι ὅλα τὰ ἀναστηλωτικὰ γίνονται μέ ἡμερομισθίους τεχνίτες καὶ ἐργάτες, πού προσλαμβάνονται ἀπὸ τὸν Δ/ντὴ Ἀναστηλώσεως, μετὰ ἀπὸ πρόταση τοῦ διευθύνοντος τὸ ἔργο. Ἡ πληρωμή τους γίνεται μέ τίς ἐγκεκριμένες ἐτήσιες πιστώσεις τῶν ἔργων, ἐνῶ, παράλληλα, παρέχεται ἡ δυνατότητα ἀγορᾶς ὑλικῶν καὶ μηχανημάτων μέ τὸ σύστημα τῶν τριῶν προσφορῶν. Τὴν ἐκτέλεση ὅλων τῶν ἔργων ἔχει, κατὰ τὸν 216, ὁ ἴδιος ὁ Δ/ντής, «ὑπὸ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἐπίβλεψιν, διαθέτων ἀναλόγως τὸ προσωπικὸν καὶ τὰς ἐν τῷ προϋπολογισμῷ ἀναγεγραμμένας ἐκάστοτε πιστώσεις, κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ κρίσιν». Ἐπιπλέον, ἐπιτρέπει ὁ 216 καὶ τὴν πρόσληψη ἐπὶ συμβάσει ἀνωτέρου καὶ κατωτέρου τεχνικοῦ προσωπικοῦ, καθὼς καὶ διοικητικῶν ὑπαλλήλων (γιά τίς ἀνάγκες τῆς Διευθύνσεως), μέ διάρκεια συμβάσεως πού ἐνέκρινε τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο.

Είναι φανερό ότι ο νόμος αυτός δημιούργησε μια σχεδόν προσωπική Υπηρεσία, αυτόνομη, ή μόνη άμεση σχέση ή συνεργασία της οποίας με τον αρχαιολογικό κλάδο εντοπιζόταν στίς συνεδριάσεις και γνωμοδοτήσεις του Αρχαιολογικού Συμβουλίου, όπου συμμετείχαν μὲν πολλοὶ Ἐφοροὶ Ἀρχαιοτήτων, κυριαρχοῦσε ὅμως μετὰ τὸ κύρος καὶ τὴν προσωπικότητά του ὁ ἴδιος ὁ Ὀρλάνδος. Τὸ σχῆμα ἦταν αὐστηρῶς συγκεντρωτικὸ ἀλλὰ καὶ ἀπολύτως ἀποτελεσματικὸ καὶ μετὰ τὰ δεδομένα μάλιστα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ἡ Διεύθυνση ὑπῆρξε ταχύτατη στὴ δράση της, καθὼς ὁ Ὀρλάνδος εἶχε δημιουργήσει πολλὰ συνεργεῖα, μετὰ ἐπικεφαλῆς τοὺς μονίμους ἀρχιτέκτονες του, καὶ εἶχε συγκροτήσει κεντρικὴ ἀποθήκη ὑλικῶν καὶ μηχανημάτων. Ἔτσι, δραστικὰ ἐργοτάξια ἀναστηλώσεων μποροῦσαν, ταυτοχρόνως, νὰ στηθοῦν ἀπὸ τὴ μὴ ἀκρὴ τῆς χώρας στὴν ἄλλη.

Τίς ἐξουσίες τοῦ 216 ὁ Ὀρλάνδος τίς ἄσκησε μετὰ πολλὴ προσοχὴ καὶ μετὰ μὲν ἡμερομίσθιο τεχνίτη ἢ ἐργάτη, ὀλίσθημα τοῦ ὁποῖου οἱ ἀθρόες ἐπαναλήψεις καὶ μάλιστα χωρὶς κάποια ἀντικειμενικὴ ἀξιολόγησις, ὅπως ἔκανε ὁ Ὀρλάνδος, θὰ χαρακτηρίσει, ἀργότερα, μὴ ἀλόκληρη περίοδο. Τὸ γενικότερο ἔργο τοῦ Ὀρλάνδου στὸν χῶρο τῶν ἀναστηλώσεων ὑπῆρξε, πράγματι, κολοσσιαῖο. Ὁ Εὐστ. Στίκας ἔκανε μὴ πρώτη παρουσίαν του, τὸ 1978, στὸν τύπο πάντως τοῦ ἐγκωμίου, ἐνῶ ὁ ὁμιλῶν ἀναφέρθηκε, πρόσφατα, σὲ μερικὲς βασικὲς πτυχὲς τῶν ἰδεῶν του ἐπὶ τῶν ἀναστηλώσεων, τὸν χαρακτήρα μερικῶν ἔργων του, καθὼς καὶ τῶν λιγοστῶν ἐκείνων λαθῶν ποὺ ἔχουν, μέχρι τώρα, ἐπισημανθεῖ σ' ἓνα ἔργο χωρὶς προηγούμενο στὸν τόπο.

Καθοριστικὸ γεγονός στὴν ἱστορία τῆς Δ/νσεως Ἀναστηλώσεως ἔπαιξε ἡ ἐνταξίς της, τὸ 1960, μέσα σὲ εὐρύτερη ὑπηρεσιακὴ μονάδα, ἡ ὁποία ὅμως ἦταν ἤδη ἀποκεντρωμένη καὶ διέθετε κατὰ πολὺ πολυαριθμότερο ἐπιστημονικὸ προσωπικὸ, ἄλλου κλάδου, χωρὶς αὐτὴ ἡ ἴδια οὔτε νὰ ἀποκεντρωθεῖ οὔτε καὶ νὰ αὐξήσει οὐσιαστικὰ τὸ προσωπικὸ της. Τυπικά, ἡ ἀλλαγὴ περιορίσθηκε στὴν ἀπώλεια τοῦ αὐτονόμου τῆς Δ/νσεως, χωρὶς νὰ τῆς ἀφαιρεθεῖ καμιά ἀπὸ τίς ἀρμοδιότητές της στίς ἀναστηλώσεις ποὺ ὀρίζε ὁ 216. Ὁ Δ/ντὴς Ἀναστηλώσεως, δηλαδὴ, ἔπαυσε νὰ ὑπάγεται κατευθεῖαν στὸν Ὑπουργό. Ἀνάμεσά τους παρεμβάλλεται τώρα, μετὰ ὅλες τίς ἐξουσίες τοῦ προϊσταμένου, ὁ Γενικὸς Διευθυντής, ὁ ἐπικεφαλῆς δηλαδὴ Γενικὸς Ἐφορὸς Ἀρχαιοτήτων ποὺ διοικεῖ τὴ Γενικὴ Δ/νση Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως, σχῆμα ποὺ νομικῶς καὶ ὀργανωτικῶς ὀριστικοποιεῖται τὸ 1961. Στὴν οὐσία ὅμως, τὰ πράγματα, ὅσο περνοῦν τὰ χρόνια, γίνονται πολὺ διαφορετικά. Ἔτσι, ὅλες σχεδὸν οἱ πιστώσεις δίνονται πλέον στοὺς Ἐφόρους Ἀρχαιοτήτων καὶ τὸ ἴδιο συμβαίνει μετὰ τὰ συνεργεῖα τοῦ Ὀρλάνδου, πλὴν

ἐλαχίστων μονίμων ἀρχιτεχνιτῶν ποὺ παραμένουν, ἕως οὗτου συνταξιοδοτηθοῦν, στὴ Δ/νση, στὴν κεντρικὴ δηλαδὴ Ὑπηρεσία. Ἐπόμενοιο ἦταν νὰ περάσουν στὶς Ἐφορεῖες, σταδιακὰ, καὶ ὅλα τὰ ἔργα, χωρὶς νὰ λαμβάνονται ὑπόψιν τὰ παραδείγματα ἄλλων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, ὅπου δὲν ἴσχυε τίποτε ἀνάλογο, ὅπου δηλαδὴ ὁ ἀρχαιολογικὸς ὑπάλληλος δὲν ἀποτελοῦσε καὶ τὸν ἀρχιτέκτονα - ἀναστηλωτὴ.

Βλέποντας κανεὶς σήμερα, ἀπὸ κάποια ἀπόσταση, τίς ἀλλαγές αὐτές, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Ὁρλάνδου, δύσκολα ἀντιστέκεται στὸν πειρασμὸ νὰ σκεφθεῖ μιὰ κάπως μεθοδευμένη ἐνέργεια, τίς συνέπειες τῆς ὁποίας δὲν εἶχαν ἴσως συλλάβει οἱ πρωτεργάτες της. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἓνα μεγάλο μέρος τῆς εὐθύνης καταλογίζει κανεὶς στὸν ἴδιον τὸν Ὁρλάνδο, πού, μετὰ τὸν πόλεμον τουλάχιστον, στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς παραμονῆς του στὴν Ὑπηρεσία, περίοδο παντοδυναμίας του, δὲν φρόντισε νὰ ἀλλάξει τὴ δομὴ τῆς Ὑπηρεσίας, τὴν ὁποία, ἄλλωστε, εἶχε συλλάβει μὲ τὰ δεδομένα καὶ τίς ἐμπειρίες του τῆς προπολεμικῆς περιόδου καὶ τὴν ὁποία εἶχε δεῖ μὲ προσωπικές, κάπως, προοπτικές. Ἀπορεῖ κανεὶς πῶς εἶχε ὑποθέσει ὅτι ἦταν δυνατόν νὰ ἐπιβιώσει τὸ δημιούργημά του ἀκέραιο, μὲ δύο μόνον ἀρχιτέκτονες καριέρας, ὅταν ὅλα ἐδειχναν ὅτι χρειαζόταν ἓνα ὁλόκληρο σῶμα ἀρχιτεκτόνων - ἀναστηλωτῶν καὶ μάλιστα ἀποκεντρωμένο, ἔστω κατὰ ἓνα πιὸ συνεπτυγμένο σχῆμα ἀπὸ τὴν ἀποκέντρωσιν τῶν Ἐφορειῶν. Πολὺ περισσότερο πού οἱ ἐξελίξεις αὐτές ἐγίναν ὅταν ὁ ἴδιος δὲν βρισκόταν στὸ προσκήνιο γιὰ νὰ ἐπηρεάσει πρὸς τὸ ὀρθότερον τὴ νέα κατάσταση πραγμάτων καὶ ὅταν ὁ διάδοχός του δὲν διέθετε τὸ κύρος καὶ τὴν ἀκτινοβολία του.

Ἡ Δ/νση ἀποκτᾷ πλέον καὶ τίς ἀρμοδιότητες τεχνικῆς Ὑπηρεσίας γιὰ τὰ κτήρια τῶν Μουσείων, σὲ ἀντικατάστασιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ποὺ παραμένουν στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας, περιορίζεται στὴ σύνταξιν μελετῶν ποὺ πραγματοποιοῦνται ὅμως ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς Ἐφόρους Ἀρχαιοτήτων καὶ διαθέτει 5—6 ἐπὶ συμβάσει ἀρχιτέκτονες καὶ μηχανικοὺς, πού, περιοδεύοντας στὴ χώρα, παρέχουν ἐπὶ τόπου ὁδηγίες ἢ κάνουν ἀποτυπώσεις μνημείων. Ἡ ἀποξένωσίς της ἀπὸ τὸ κύριον ἔργο της μεγαλώνει μὲ τὴν ὑπαγωγή τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας στὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν, κατὰ τὴ δικτατορία, ὅποτε καὶ παίρνει, ἀκόμη περισσότερο, τὸν χαρακτήρα τεχνικῆς ὑπηρεσίας, μὲ ἀρμοδιότητες στὰ κτήρια Μουσείων, Βιβλιοθηκῶν, κρατικῶν θεάτρων, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τὸν ἔλεγχο σχολῶν χοροῦ καὶ τὴν κατασκευὴ παραθεριστικῶν κατασκηνώσεων τῶν ὑπαλλήλων! Μέχρι τὸ 1970 ὅμως, οἱ Ἐφορεῖες Ἀρχαιοτήτων δὲν προσλαμβάνουν δικούς τους προσωπικὸς σὲ ἀρχιτέκτονες καὶ μηχανικοὺς καί, ὅσον ἀφορᾷ τίς ἐπιβλέψεις τῶν ἀναστηλωτικῶν, ἐξαρτῶνται ὅπου τὴν ἀποστολὴν κάποιου ἀρχι-

τέκτονα της Δ/νσεως. Συνεπώς, μέχρι το 1970 περίπου, οι έσωτερικές αυτές εξελίξεις, ο μαρasmus δηλαδή της Δ/νσεως και η αντίστοιχη ένδυνάμωση αναρμοδίων περιφερειακών Υπηρεσιών δεν έχει επιπτώσεις και στη στελέχωση.

Από το 1970 όμως μέχρι το 1979 ή 1980, οι Έφορείες Αρχαιοτήτων, στην αδυναμία τους να ανανεώσουν ή αύξησουν το ύφιστάμενο προσωπικό τους, ανάγκη που επιβάλλουν πολλοί παράγοντες, όπως είναι ή οικοδομική δραστηριότητα, αρχίζουν, συστηματικά και με ταχύ ρυθμό, με την έγκριση της Δ/νσεως ή και χωρίς αυτήν, να προσλαμβάνουν, κατά το άρθρο 13 του 216, όχι μόνον τεχνίτες και εργάτες, όπως έκαναν και νωρίτερα, αλλά και διοικητικό προσωπικό, αρχαιολόγους, αρχιτέκτονες, μηχανικούς, ύπομηχανικούς, σχεδιαστές, ακόμη και καθαρίστριες! Στην πρόσληψη των αρχιτεκτόνων, ειδικότερα, δεν υπάρχει κάποια έπιλογή ούτε αξιολόγηση. Όλοι εισάγονται άνεπισήμως, κατά κανόνα ως ήμερομισθιοι τεχνίτες ή εργάτες, πάντα κατά την κρίση του Έφόρου ή των Έπιμελητών Αρχαιοτήτων, και όλοι ξέρουν καλά ότι θα παραμείνουν για πάντα. Έτσι, εφαρμόζεται μιá ιδιότυπη αποκέντρωση της άλλοτε μονολιθικής Δ/νσεως, ή όποια αποτελεί τώρα σκιά του παλιού έαυτού της, καθώς δεν διαθέτει κανέναν πιά τεχνίτη, δεν χειρίζεται κανένα κονδύλιο και δεν έκτελεϊ κανένα έργο ή ίδια. Οι προσπάθειες του όμιλουίντος να σταματήσει αυτόν τόν κατήφορο, στην περίοδο 1976 — 1980, απέτυχαν. Το περίεργο είναι ότι ο περισσότερος χρόνος των δεκάδων αυτών ήμερομισθίων αρχιτεκτόνων αφιερώνεται στον έλεγχο οικοδομικών άδειών για την ανέγερση ιδιωτικών κτηρίων κοντά ή πάνω σε αρχαία ή μέσα σε προστατευόμενους οικισμούς, καθώς και τη σχεδίαση ανασκαφών, έργο που θα έπρεπε να είχε αναλάβει ένα σώμα εξειδικευμένων σχεδιαστών και αρχιτεκτόνων - αρχαιολόγων ή και τοπογράφων, εν συνεργασία προς τους εκάστοτε ανασκαφείς.

Τόν Ιανουάριο του 1980, ό,τι είχε ήδη γίνει de facto επικυρώνεται, σαφώς πλέον, de jure. Με το Π.Δ. 16/79, που ισχύει και σήμερα (ΦΕΚ 8, τ. Α, 15/1/1980), άρθρο 1, παρ. 13, ανάμεσα σε 23 άλλες αρμοδιότητες που μεταφέρονται από το κέντρο στην περιφέρεια, στις Έφορείες Αρχαιοτήτων, είναι και «ή έκτέλεσις παντός έργου συντηρήσεως, αναστηλώσεως, αποκαταστάσεως και προστασίας των μνημείων», ύπό την «προϋπόθεσιν ότι έδόθη ή προς τοϋτο άδεια της Γεν. Διευθύνσεως (= του Γενικού Δ/ντου) και ότι τα έργα έκτελούνται έπί τη βάσει μελετών ή όδηγιών της Υπηρεσίας Αναστηλώσεως». Αποτελεϊ, μολαταϋτα, είρωνεία της τύχης ότι ο θρίαμβος αυτός που είχαν έπιτύχει, στις αρχές του 1980, μερικοί από τους παλιότερους θιασώτες της πολιτικής αυτής έναντι των αναστηλώσεων ύπηρξε έξαιρετικά βραχύβιος, καθώς σύντομα άρχισε ή περίοδος της σχετικής ή άπολύτου

ἀπραξίας τῶν περισσοτέρων περιφερειακῶν Ὑπηρεσιῶν, σ' αὐτὸν τὸν τομέα, παρὰ τὸ προσωπικὸ ποῦ μερικὲς εἶχαν ἐξασφαλίσει στὸ μεταξὺ. Τὰ αἷτια τοῦ φαινομένου αὐτοῦ, ὅσα τυχὸν δὲν φάνηκαν ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν ἐδῶ, ἐλπίζω ὅτι θὰ ἀναλυθοῦν ἀπὸ ἄλλους, τὸν κ. Κωνστ. Ἀλαβάνο, εἰδικότερα.

Ὅπωςδὴποτε, πάντως, ἡ ἀπραξία αὐτὴ (μερικῶς τουλάχιστον) εἶναι παλιότερη, καί, δίχως ἄλλο, δὲν ὀφείλεται στὴν ἀνεπάρκεια τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀρχιτεκτόνων τοῦ Ὑπουργείου. Εἶναι περισσότερο θέμα ἐξειδικεύσεως, κατανομῆς καί, πρὸ παντός, ἀρμοδίας ἐπιστημονικῆς ἀλλὰ καὶ διοικητικῆς κατευθύνσεως καὶ ἐξαρτίσεώς τους. Πράγματι, ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν 170, περίπου, ἀρχιτεκτόνων καὶ τῶν 18 πολιτικῶν μηχανικῶν (ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 15 εἶναι μόνιμοι ὑπάλληλοι) τοῦ ΥΠΠΟ, σήμερα, δὲν εἶναι διόλου εὐκαταφρόνητος, δεδομένου ὅτι ἓνα μικρὸ μόνον ποσοστὸ τους ἀσκεῖ γενικὰ καθήκοντα ὑπαλλήλου τεχνικῆς ὑπηρεσίας (γιὰ τὰ κτήρια τῶν Μουσείων κλπ.), ἴσως ὅχι περισσότεροι ἀπὸ 10 ἀρχιτέκτονες καὶ 3—6 πολιτικοὶ μηχανικοί. Ἄν παραβάλλει κανεὶς τὸν ἀριθμὸ τῶν ὑπολοίπων πρὸς τοὺς 5—6 συμβασιούχους ἀρχιτέκτονες τῆς Δ/νσεως Ἀναστηλώσεως τῆς προδικτατορικῆς περιόδου διαπιστώνει μιὰ αὐξησὶν τους κατὰ 3000% περίπου! Ἀπὸ τοὺς 170 ἀρχιτέκτονες τοῦ Ὑπουργείου, οἱ 105 εἶναι ἀπὸ καιρὸ μόνιμοι, ἐνῶ σὲ ἄλλους 41 δόθηκε, προσφάτως, τὸ δικαίωμα τῆς μονιμοποιήσεως μὲ τὸν Ν. 1476/84*. Ἐπιπλέον ὅμως, ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι, μὴ μόνιμοι, ποὺ ἔχουν προσληφθεῖ, τὰ τελευταῖα 2—3 χρόνια, ἀπὸ τὶς Ἐπιτροπὲς Φιγαλείας, Ἀκροπόλεως, Διο-
νυσιακοῦ Θεάτρου, Μυστρᾶ, Ἐπιδαύρου, Λίνδου κλπ., καθὼς καὶ ἄλλοι γιὰ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς πλατείας Κοτζιᾶ, τὶς Ἐκθέσεις ποὺ ὀργάνωσε τὸ 1985 τὸ Ὑπουργεῖο, τὶς προγραμματικὲς συμβάσεις Κῶ καὶ Ρόδου, τὸ Τμῆμα χώρων τῆς Δ/νσεως Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων κλπ. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μὲ συστηματικὴ ἐπιλογὴ ἐνώπιον ἐπιτροπῆς ἔχουν προσληφθεῖ μόλις 38, ἐνῶ ἓνα ποσοστὸ 10%, περίπου, τοῦ συνόλου

(*) Ὁ ἀριθμὸς τῶν ὑπαλλήλων τοῦ Κλάδου ΠΕ 3 Ἀρχιτεκτόνων τοῦ ΥΠΠΟ, τῶν μόνιμων δηλαδὴ ὑπαλλήλων τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ ποὺ εἶναι ἀρχιτέκτονες, ἔχει ἤδη φθάσει τοὺς 139 (ἐπίσημα στοιχεῖα τοῦ Μαρτίου 1986). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς 170 ἀρχιτέκτονες καὶ τοὺς 18 πολιτικοὺς μηχανικοὺς, ἄλλοι 27 ἀρχιτέκτονες, μηχανικοὶ, τοπογράφοι-μηχανικοὶ καὶ σχεδιαστὲς ὑπηρετοῦν καὶ στὸ ΤΑΠΑ (Ταμεῖον Ἀρχαιολογικῶν Πόρων καὶ Ἀπαλλοτριώσεων), ποὺ εἶναι Ν.Π.Δ.Δ. ἐλεγχόμενο ἀπὸ τὸ ΥΠΠΟ. Τὸ προσωπικὸ αὐτὸ ἀσχολεῖται τόσο μὲ τοπογραφικὰς μελέτας ὅσο καὶ μελέτες κατασκευῆς ἐκδοτηρίων εἰσιτηρίων, χώρων ὑγιεινῆς καὶ γενικῆς διαμορφώσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων.

διαθέτει τίτλο μεταπτυχιακῶν σπουδῶν ἐπὶ τῶν ἀναστηλώσεων* (καθὼς καὶ δύο Πολιτικοὶ Μηχανικοὶ καὶ μία μόνον ἀρχαιολόγος στὸ σύνολο τῶν 300, περίπου, ἀρχαιολόγων), μόνον 3 ἀρχιτέκτονες κατέχουν διδακτορικὸ δῖπλωμα καὶ ἐλάχιστοι, συγκριτικῶς ἐννοεῖται, δημοσιεύουν, συστηματικότερα, ἐπιστημονικὲς ἐργασίες, ἀπογοητευτικὴ, πρὸς τὸ παρόν, διαπίστωση γιὰ μιὰ Ὑπηρεσία ποὺ τόσο ἐλάμπρυνε καὶ στὸν τομέα αὐτὸ ὁ Ὁρλάνδος. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ φαινόμενο εἶναι, δυστυχῶς, φανερό ὅτι ἰσχύει ἤδη καὶ γιὰ τὸν κλάδο τῶν ἀρχαιολόγων.

(*) Οἱ περισσότεροι ἔχουν σπουδάσει στὸ Institute of Advanced Architectural Studies (IAAS) τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ York, ὡς ὑπότροφοι τῆς Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία, ἀπὸ τὸ 1974 μέχρι καὶ σήμερα, χορηγεῖ μία ἢ καὶ δύο τέτοιες ἐτήσιες ὑποτροφίες, στὶς ὁποῖες, ἐκτὸς τῶν ἀρχιτεκτόνων, περιλαμβάνονται καὶ ἐκεῖνες δύο Πολιτικῶν Μηχανικῶν, μονίμων ὑπαλλήλων τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ. Τὸ ὕψος τοῦ ποσοῦ τῆς ὑποτροφίας ἔχει, ἤδη, φθάσει τὸ 1.350.000 δρχ.

Οι Έπιτροπές Συντηρήσεως Μνημείων.

Άπο δεκαετίας περίπου ένας νέος θεσμός δημιουργήθηκε, έξω από τούς προβλεπόμενους μηχανισμούς της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, με αντικείμενο την μελέτη και την εκτέλεση έργων αποκαταστάσεως μνημείων. Αυτός τών επιτροπών ή τών ομάδων εργασίας.

Ο θεσμός ξεκίνησε με την ομάδα συντηρήσεως μνημείων της Ακροπόλεως, ή οποία συγκροτήθηκε λίγο μετά την μεταπολίτευση. Οι σοβαρότατες διαπιστώσεις μιās ομάδος εμπειρογνομόνων της UNESCO, που είχαν έλθει στην Ακρόπολη κατά τὸ διάστημα της έπταετίας, και οι έκκλησεις, του Διευθυντοῦ της Ακροπόλεως κ. Γεωργίου Δοντᾶ ὁδήγησαν τὸν τότε ὑπουργό κ. Κωνσταντίνο Τρυπάνη στην απόφαση νά ξεπεράσει τις έγγενεις τότε δυσκολίες της Διευθύνσεως Αναστηλώσεως και νά συστήσει μία ανεξάρτητη ομάδα ὑπό τὸν αείμνηστο Γιάννη Μηλιάδη, προκειμένου νά αντιμετωπίσει την κατάσταση. Ένα δεύτερο πρόβλημα, που είχε δημιουργήσει θόρυβο, ἄκόμα και κατά τὸ διάστημα της δικτατορίας, αὐτὸ τοῦ Ἐπικουρείου Ἀπόλλωνος της Φιγαλείας, αντιμετωπίστηκε με ἀνάλογο τρόπο, ἐν συνεχεία.

Μετά τούς σεισμούς της Θεσσαλονίκης τοῦ 1978, στὰ πλαίσια της ἐκεί Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, με διοικητικά σχήματα και οικονομική στήριξη της Υπηρεσίας Ἀποκαταστάσεως Σεισμοπλήκτων Βορείου Ἑλλάδος, δημιουργήθηκε μία ἐπίσης ἡμιανεξάρτητη Υπηρεσία, ὑπό μιὰ ομάδα ἐποπτείας (ὡς τὸ 1980) γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων. Ἀργότερα, τὸ Κέντρο Διαφυλάξεως της Ἀγιορειτικῆς Κληρονομιάς, με ἓνα δικό του Διοικητικό Συμβούλιο, ἀνέλαβε ἀνάλογη δραστηριότητα στὸ Ἅγιον Ὅρος, με ἔδρα τὴν Θεσσαλονίκη.

Στὸν Ὀργανισμό της Υπηρεσίας, τὸ 1977, οι Ἐπιτροπές Ακροπόλεως και Φιγαλείας ἐπισημοποιήθηκαν. Μετά τὸ 1981, τὸ ἐπιτυχές πρότυπο της Ακροπόλεως και οι συνεχιζόμενες δυσχέρειες της Κεντρικῆς Υπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ ὁδήγησαν στην δημιουργία τριῶν ἄκόμα Ἐπιτροπῶν: ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1984 γιὰ τὴν συντήρηση τῶν μνημείων της Ἐπιδαύρου, ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1984 γιὰ τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου και ἀπὸ τὸ 1984, ἐπίσης, γιὰ τὰ μνημεῖα τοῦ Μυστρά.

Είναι φανερό, λοιπόν, ότι οι Έπιτροπές για τις οποίες γίνεται λόγος δεν είναι ομοιόμορφες. Δύο προβλέπονται από τὸν ἰσχύοντα Ὁργανισμό τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, τρεῖς ἄλλες δημιουργήθηκαν με ἀποφάσεις τῆς Ὑπουργοῦ Πολιτισμοῦ καί, τέλος, ἄλλες δύο ἐγιναν με πρωτοβουλίες ἐκτὸς τοῦ Ὑπουργείου. Κοινὰ στοιχεῖα τους εἶναι ἡ δομὴ τους, ὁ τρόπος ἐργασίας τους καί, τὸ σπουδαιότερο, ἡ χρηματικὴ τους ἀνεξαρτησία.

Οἱ Ἐπιτροπές λοιπὸν ἀποτελοῦνται ἀπὸ μέλη με ἐπιστημονικὴ ἀρμοδιότητα, προερχόμενα ἀπὸ διαφόρους κλάδους ποὺ εἶναι ἀπαραίτητοι γιὰ τις ἐργασίες καὶ τὰ ὁποῖα ἐργάζονται ἐντὸς ἢ ἐκτὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Συμμετέχουν σ' αὐτὲς καθηγητὲς τῶν Ἀνωτάτων Ἐκπαιδευτικῶν Ἰδρυμάτων, εἰδικοί, κατὰ κανόνα οἱ ἀρμόδιοι ἔφοροι ἀρχαιοτήτων (ἔτσι ὥστε νὰ ὑφίσταται ἄμεσος ἔλεγχος τῆς Ὑπηρεσίας), ὅχι ὅμως πάντοτε καὶ οἱ ἀρμόδιοι διευθυντὲς τῆς Ἀναστηλώσεως. Ὅλες οἱ Ἐπιτροπές ἔχουν, με εὐθύνη τους, συστήσει τεχνικὰ γραφεῖα ἐπανδρωμένα με ἀρχιτέκτονες, πολιτικούς μηχανικούς, χημικούς καὶ ἀρχαιολόγους, στὰ ὁποῖα ἔχουν ἐνταχθεῖ, κατὰ περίπτωσιν, συστηματικὸ ἀρχεῖο τεκμηριώσεως καὶ λογιστήριον. Οἱ Ἐπιτροπές ἔχουν ἱεραρχήσει τις ἀπαραίτητες ἐργασίες καὶ με τὰ τεχνικὰ γραφεῖα συντάσσουν μελέτες καὶ ἀργότερα ἐκτελοῦν καὶ ἐπιβλέπουν τὰ ἔργα. Ὅρισμένες ἀπὸ τις Ἐπιτροπές ἔχουν ἤδη ὀλοκληρώσει πολλές μελέτες, τις ἔχουν παρουσιάσει στὸ κοινόν, με ἔντυπα καὶ με ἐκθέσεις, καὶ τις ἔχουν προωθήσει στὸ Κεντρικόν Ἀρχαιολογικόν Συμβούλιο πρὸς ἐγκρίσιν. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις, ἔχουν συγκαλέσει καὶ διεθνεῖς συναντήσεις, προκειμένου νὰ συζητηθοῦν τὰ προβλήματα με τὸν καλύτερο δυνατό τρόπο, καὶ ἔχουν προχωρήσει στὴν ἐκτέλεσιν, ἀφοῦ συγκρότησαν συνεργεῖα με κατάλληλο ἐργατοτεχνικόν προσωπικόν καὶ ὀργάνωσαν ἐξοπλισμένα ἐργοτάξια.

Ἡ οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἀποτελεῖ κοινὸ γνώρισμα τῶν Ἐπιτροπῶν συντηρήσεως. Τοῦτο σημαίνει α) μερικὴ ἀποδέσμευσιν ἀπὸ τις διατάξεις τοῦ Δημοσίου Λογιστικοῦ, β) ἀνεξαρτησία ἀπὸ τις χρήσεις οἰκονομικοῦ ἔτους καὶ γ) δυνατότητα προσλήψεως προσωπικοῦ. Σημαίνει, ἀκόμα, ἀνεξάρτητες πιστώσεις τοῦ Ὑπουργείου Ἐθν. Οἰκονομίας καὶ χρηματοδότηση, ἐνίοτε, ἀπὸ ἀνεξάρτητα προγράμματα τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων. Μόνον κάτω ἀπὸ τις προϋποθέσεις αὐτὲς εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν τὰ ἔργα καὶ νὰ ὑλοποιηθοῦν οἱ μελέτες σωτηρίας τῶν μνημείων. Καὶ αὐτό ἐν πολλοῖς ἐξηγεῖ γιατί δημιουργήθηκαν οἱ Ἐπιτροπές.

Ὅταν τὸ 1975 ἄρχιζε ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Ἀκροπόλεως, οἱ δαπάνες γίνονταν μέσω τῆς Ὑπηρεσίας, με ἀνυπέρβλητες δυσκολίες, ὅσμη ἔναρξη κάθε χρόνο, καθυστερήσεις κτλ. Τὸ 1977 καὶ 1978, γίνονταν ἀτέρμονες

συζητήσεις για τόν τρόπο μέ τόν όποίο θά μπορούσαν νά λυθοῦν τά λογιστικά αὐτά προβλήματα. Καί, τέλος, βρέθηκε ἡ λύση τῆς ἐπιδοτήσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἡ όποία, μέ τὸ δικό της ἰδιωτικό λογιστικό, εἶχε τήν ἀπαραίτητη εὐελιξία ἐκτελέσεως τῶν ἔργων. Κάτι ἀνάλογο εἶχε ἤδη ἐπιτευχθεῖ στήν Θεσσαλονίκη, ὅπου τά ἔργα καί οἱ προσλήψεις τῆς ΥΑΣΒΕ ἀκολουθοῦσαν ἄλλες διαδικασίες (λόγω τοῦ ἐπείγοντος) καί στό Κέντρο τῆς Ἀθωνικῆς κληρονομιάς, τὸ όποίο, ἐπιδοτούμενο αὐτοτελῶς, χειριζόταν ἀνέτως τίς σχετικές πιστώσεις.

Τὸ Κράτος βρῆκε, ἔτσι, ἓνα τρόπο νά ξαναγίνει παραγωγικό, περιγράφοντας νομότυπα τίς ἴδιες τίς διατάξεις του.

Τά ἀποτελέσματα τῆς δραστηριότητας τῶν Ἐπιτροπῶν εἶναι σέ ὅλους γνωστά καί νομίζω πολὺ θετικά γιά τὸ μνημειακό μας πλοῦτο:

— Συστηματοποιήθηκαν οἱ μελέτες καί οἱ ἐγκρίσεις τους πάνω σέ αὐστηρά ἐπιστημονικές βάσεις, μέ τήν ἀπαραίτητη συνεργασία ὅλων τῶν ἀρμοδίων κλάδων.

— Τηρήθηκε παντοῦ μία σύγχρονη θεωρητική δεοντολογία.

— Τὸ προσωπικό ἐπιλέχθηκε μέ ἀξιοκρατικά κριτήρια, τίς περισσότερες φορές, καί, συνήθως, μέ ἀνοικτές διαδικασίες. Δημιουργήθηκε, ἤδη, ἓνα μεγάλο φυτώριο ἀξίων ἀναστηλωτῶν, ἐξειδικευμένων στά ἑλληνικά προβλήματα καί, τὸ σπουδαιότερο,

— Πρωθῆθηκαν δύσκολα καί μεγάλα ἔργα (γιά τήν ὥρα, κυρίως στήν Ἀκρόπολη καί τήν Θεσσαλονίκη), μοναδικῆς σημασίας γιά τήν Ἑλλάδα, ἀλλά καί διεθνῶς.

Ὑπάρχουν ὅμως καί μειονεκτήματα τοῦ συστήματος τῶν Ἐπιτροπῶν, τὰ όποία δέν πρέπει μέ κανένα τρόπο νά ἀγνοηθοῦν.

α) Ὅπως εἶναι φυσικό γιά κάθε αὐτοδύναμο ὄργανισμό, παντοῦ διαπιστώνονται τάσεις ἀναπτύξεως. Πολλές ἀπό τίς νέες δραστηριότητες τῶν Ἐπιτροπῶν καί τῶν τεχνικῶν τους γραφείων βρίσκονται ἔξω ἀπό τίς αὐστηρά νοούμενες προτεραιότητες πού ὑπαγορεύουν οἱ πραγματικές ἀνάγκες τῶν μνημείων.

β) Ἡ διάσπαση καί ἡ αὐτονομία ἔφεραν τήν διόγκωση τῶν λειτουργικῶν ἐξόδων, ὅπως παντοῦ ἄλλωστε.

γ) Ἀποθαρρύνθηκε κάθε ἔννοια προγραμματισμοῦ καί ἐξασκήσεως πολιτικῆς γιά τόν μνημειακό πλοῦτο σέ ἐθνικό ἐπίπεδο, δεδομένου ὅτι τὰ μεγάλα καί σοβαρά ἔργα πού πραγματοποιοῦνται καί προβάλλονται καλύ-

πτουν τήν ὁμολογημένη παραμέληση καὶ ὑποβάθμιση τοῦ συνόλου σχεδόν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τῆς χώρας.

δ) Οἱ Ἐπιτροπές, ὑποκαθιστώντας τήν Ὑπηρεσία, τίς δύο δηλαδὴ Διευθύνσεις τῶν Ἀναστηλώσεων, δημιούργησαν, τὰ τελευταῖα χρόνια, τὴν ἐκτόνωση τῶν πιέσεων γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωσίν της. Γιὰ ἓνα σωστό, ἐπιστημονικὸ καὶ τεχνολογικὰ ἄρτιο μελετητικὸ σῶμα, ἀξιοκρατικὰ ἐπανδρωμένο καὶ ἓνα σύστημα συνεργείων καὶ ἐργοταξίων στὶς ἐπαρχίες ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἀντεπεξέλθει στὶς συντριπτικὰς ἀνάγκες τοῦ συνόλου τῶν μνημείων. Καὶ γιὰ τὴν διαμόρφωση μιᾶς πυραμίδας ὑπαλλήλων, ποὺ θὰ βελτιστοποιοῦσε τὸ δυναμικὸ μας, ἀνθρώπινο καὶ οἰκονομικὸ, εἰς ὄφελος τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μας κληρονομιάς.

Ἡ ἐπέμβαση στὴν Πλάκα. Διαπιστώσεις καὶ συμπεράσματα.

Ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς μελέτης καὶ τῆς ἐπέμβασης γιὰ τὴν προστασία καὶ τὴν ἀναβίωση τῆς Πλάκας,* ἐπισημαίνονται τρία κυρίως σημεία.

1.— Ἡ ἀνάλυση.

Τονίζεται ἡ σημασία τῆς συστηματικῆς καὶ ἐξαντλητικῆς ἀναλύσεως καὶ ἀπογραφῆς ὅλων τῶν φαινομένων ποὺ ἀναπτύσσονται στὸ χῶρο μελέτης. Μόνο μὲ αὐτὴ τὴν προϋπόθεση μπορεῖ κανεὶς νὰ ἰσχυρισθεῖ πὺς ἔχει τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴ θεμελίωση ὁποιασδήποτε πολιτικῆς προστασίας. Ἀνάλυση καὶ ἀπογραφή ὅλων τῶν φαινομένων σημαίνει καὶ ἀνάλογη συγκρότηση τῆς ομάδας μελέτης. Στὴν περίπτωση τῆς Πλάκας, ἡ διεπιστημονικὴ συγκρότηση ἀποδείχθηκε ἰδιαίτερα θετικὴ. Φυσικά, παραμένει πάντα τὸ πρόβλημα τῆς «σύνθεσης» τῶν συμπερασμάτων ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὶς ἐπὶ μέρους «θεωρήσεις» τοῦ προβλήματος. Ὡς ἓνα σημεῖο πάντως, τὸ πρόβλημα τῆς «σύνθεσης» συνδέεται — καὶ ἡ ἐπίλυσή του διευκολύνεται — ἀπὸ τοὺς προγραμματικούς στόχους τῆς μελέτης.

2.— Οἱ παραδοχές καὶ οἱ ἀρχές τῆς ἐπέμβασης.

Ἡ ὅλη ἐπέμβαση στὴ Πλάκα μελετήθηκε στὰ πλαίσια τῶν γενικῶν ἀρχῶν ποὺ περιέχονται καὶ στὴν Διακήρυξη τοῦ "Ἀμστερνταμ, μὲ δύο λόγια, τῶν ἀρχῶν τῆς «ἐνεργοῦ ἢ ὀλοκληρωμένης προστασίας», ὅσο μπορεῖ, ἔτσι, νὰ ἀποδοθεῖ ὁ ἀγγλικὸς ὅρος integrated conservation. Τονίζονται ἐδῶ, ἐπὶ πλέον, τρεῖς σημαντικὲς παραδοχές τῆς μελέτης:

- α. ἐπίλυση τοῦ προβλήματος μέσα στὰ πλαίσια τῆς ὑφισταμένης ἐλληνικῆς νομοθεσίας (ποὺ ἀποδείχθηκε ἱκανὴ νὰ στηρίξει νομικὰ τὴν ἐπέμβαση) καὶ μέσα στὰ πλαίσια τῶν ὑφισταμένων διοικητικῶν - γραφειοκρατικῶν

(*) Ἡ ἐπέμβαση, στὴν ἴδια περιοχή, τῆς ἀρμοδίας Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, ἔργο ποὺ ἄρχισε τὴν ἀνοίξη τοῦ 1980 καὶ συνεχίζεται μέχρι καὶ τώρα, ἔχει παρουσιασθεῖ, γιὰ τὸ διάστημα μέχρι καὶ τὸ 1982, ἀπὸ τὸν Ἰορδ. Δημακόπουλο. Βλ. Jordan Dimacopoulos, The saving of Plaka, Athens, Part II, Monumentum, τόμ. 26, τευχ. 2, Ἰούν. 1983, σελ. 107—120. Βλ. καὶ Διον. Α. Ζίβας, The saving of Plaka, Athens, Part I, Monumentum, τόμ. 26, τευχ. 1, Μάρτ. 1983, σελ. 3—21.

διαδικασιῶν (ἡ ὑπερπήδηση τῶν γραφειοκρατικῶν ἐμποδίων εἶναι μιὰ ἄλλη ἱστορία).

- β. ἐπίλυση τοῦ προβλήματος μετὰ διατήρηση τοῦ ὑφισταμένου ἰδιοκτησιακοῦ καθεστῶτος, καὶ
- γ. ἐπίλυση τοῦ προβλήματος μετὰ τὴν δημιουργία ἐνὸς πλαισίου μέτρων καὶ ἔργων, καταλλήλων νὰ δημιουργήσουν προϋποθέσεις γιὰ τὴν προστασία καὶ ἀναβίωση, μετὰ τὴν πρωτοβουλία, πλέον, τῶν ἰδίων τῶν ἐνδιαφερομένων.

3.— Ἡ στρατηγικὴ τῆς ἐπέμβασης.

Πέρα ἀπὸ τὴ λεπτομερὴ μελέτη τῶν μέτρων, τὸ συντονισμό τῶν ἐνεργειῶν, τίς μεταξὺ τους ἀλληλεπιδράσεις καὶ ὅ,τι ἄλλο μπορεῖ κανεὶς νὰ σκεφθεῖ καὶ νὰ προβλέψει, ἔγινε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ φανερὴ ἡ ἀνάγκη τῆς μελέτης καὶ τῆς υἱοθέτησης μιᾶς συγκεκριμένης στρατηγικῆς τῆς ἐπέμβασης. Γιὰ τὴν συγκρότηση αὐτῆς τῆς στρατηγικῆς ἐλήφθησαν ὑπόψη, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὰ ἑξῆς:

- α. ἡ ἐπέμβαση καὶ οἱ ἐπιδιωκόμενοι στόχοι θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐξ ἀρχῆς σαφεῖς καὶ ἀποδεκτοὶ ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη. Ἦταν, συνεπῶς, ἀπαραίτητη ἡ ἐπαφή, ἡ συζήτηση, ἡ ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων καὶ ἡ συμφωνία, στὸν μέγιστο δυνατόν βαθμό, μετὰ τοὺς Πλακιώτες πού, ἄλλωστε, θὰ ὑφίσταντο τίς συνέπειες τῆς ἐπέμβασης. Ἦταν ἰδιαίτερα σημαντικὸ γιὰ τὴν περίπτωσή μας ὅτι ὑπῆρχαν φορεῖς τῆς κοινῆς γνώμης στὴν Πλάκα — οἱ Σύλλογοι τῶν κατοίκων, καθὼς καὶ ἡ Συντονιστικὴ Ἐπιτροπὴ τῶν Συλλόγων αὐτῶν — πού μᾶς μετέφερε τὰ προβλήματα ἀλλὰ, πολλὰς φορὲς, καὶ προτάσεις γιὰ τὴ λύση τους.
- β. ἡ ἐπέμβαση θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν ἔτσι σχεδιασμένη ὥστε νὰ πείθει γιὰ τὴν σοβαρότητα τοῦ ἐγχειρήματος, γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά του καὶ γιὰ τὴν ἀπόφαση τῆς Πολιτείας νὰ τὴν ἐφαρμόσει μέχρι τέλους— μετὰ δύο λόγια νὰ πείθει καὶ νὰ ἀποδεικνύει τὴν κρατικὴ ἀξιοπιστία.
- γ. ἡ ἐπέμβαση θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν ἔτσι σχεδιασμένη ὥστε νὰ μὴ διακοπεῖ ἡ ζωὴ τῆς γειτονίας, νὰ μὴν προκληθοῦν μεγάλες ἀναστατώσεις καί, ταυτόχρονα, μετὰ διαδοχικὰ βήματα, ἐξ ἀρχῆς σχεδιασμένα, νὰ προχωροῦμε πρὸς τὴν σταδιακὴ καὶ —ὅπως ἐξ ἀρχῆς προβλεπόταν— ἀρκετὰ μακρόχρονη ὁλοκλήρωση τοῦ προγράμματος, πού θὰ ἔδινε, ἔτσι, καὶ τὸ χρόνο γιὰ τὴν πληρέστερη συνειδητοποίηση τῶν στόχων τῆς ἐπέμβασης ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν συνεχεῖ ἐπανελέγχο τῆς πορείας της.

Ἡ στρατηγικὴ πού σχεδιάστηκε προέβλεπε τὴν ταυτόχρονη ἐπέμβαση

σέ περισσότερα επίπεδα και την ανάπτυξή της σέ διαδοχικά στάδια. Για παράδειγμα: εφαρμόσθηκε στο σύνολο της περιοχής τὸ νέο σύστημα κυκλοφορίας πεζῶν καὶ ὀχημάτων. Τὴν ἴδια στιγμή, ἄρχισε ἡ σταδιακὴ ἀντικατάσταση ὅλης τῆς ἀστικῆς ὑποδομῆς τῆς περιοχῆς — καὶ συνεχίζεται ἀκόμα — καὶ ἡ νέα διαμόρφωση τῶν κοινοχρήστων χώρων. Ἐπίσης, παράλληλα, ἡ δημοσίευση τῶν Προεδρικῶν Διαταγμάτων ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν περιοχή καὶ συγκροτοῦσαν, στὸ σύνολό τους, τὸ νομικὸ πλαίσιο γιὰ τὴν προστασία καὶ ἀναβίωση τῆς περιοχῆς.

Ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῆς μελέτης τῆς Πλάκας ἔχουν περάσει 13 χρόνια καὶ ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῆς ἐπέμβασης 7 χρόνια. Πιστεύω ὅτι στὸ διάστημα αὐτὸ ἀποδείχθηκαν μερικὰ πράγματα:

- α. ὅτι μποροῦν καὶ στὴν Ἑλλάδα νὰ ἐκπονηθοῦν μελέτες ἰδιαίτερα πολὺπλοκου περιεχομένου, ὅπως αὐτὸ τῆς Πλάκας, καὶ νὰ καταλήγουν σὲ ἐφαρμόσιμες προτάσεις.
- β. ὅτι μπορεῖ ἡ ἐλληνικὴ νομοθεσία καὶ οἱ ἐλληνικὲς Ὑπηρεσίες, ὅταν κατάλληλα τίς μεταχειρισθεῖς καὶ τίς συντονίσαις, νὰ στηρίξουν μὲ ἐπιτυχία ἐπεμβάσεις, ὅπως αὐτὴ τῆς Πλάκας, καὶ
- γ. ὅτι μποροῦν καὶ στὴν Ἑλλάδα — ὅπως ἄλλωστε καὶ πρέπει — ἐπεμβάσεις καὶ προγραμματισμοὶ αὐτοῦ τοῦ εἴδους νὰ ἀναπτύσσονται καὶ νὰ ἐπιτυγχάνουν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἄλλου εἴδους ἀλλαγές, ποὺ σὲ μακρόχρονα διαστήματα εἶναι ἀναμενόμενο νὰ ὑπάρξουν.

Ἡ ἔνταξη νέων κτιρίων σὲ παλαιὰ σύνολα.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἔνταξης νέων κτιρίων σὲ σύνολα — οἰκισμούς, περιοχές, μνημειακοὺς χώρους — μὲ σημαντικό ἱστορικό καὶ ἀρχιτεκτονικό ἐνδιαφέρον θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἀπόψε, γιατί θεωρῶ ὅτι εἶναι ἀπὸ τὰ σοβαρώτερα, ἂν ὄχι τὸ σοβαρώτερο Ζήτημα ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν στάση μας ἀπέναντι στὸν μνημειακό μας πλοῦτο καὶ τὴν πολιτιστική μας κληρονομιά. Καὶ τοῦτο διότι ἡ ἀναστήλωση ἢ ἡ συντήρηση αὐτὲς καθ' αὐτὲς ἀποτελοῦν ἐπεμβάσεις ἀπαραίτητες μὲν, ἀλλὰ ἀπὸ ἄποψη ἀρχιτεκτονικῆς ἐπιλογῆς μονοσήμαντες — ἐφ' ὅσον γίνονται σωστὰ καὶ τεκμηριωμένα. Ἡ ἔνταξη ὁμως ἀποτελεῖ ἐπέμβαση ποὺ ἐπιδέχεται διάφορες λύσεις, κατὰ περίπτωσιν καὶ ἀνάλογα μὲ τίς ἀντιλήψεις τῆς κάθε ἐποχῆς, καὶ τὸ σποιδιαίτερο, αὐτὴ εἶναι ποὺ μεταλλάσσει τὸ ἱστορικό περιβάλλον καὶ ποὺ βαθμιαία, ἀνάλογα μὲ τὴν πίεσιν ἀνοικοδόμησιν, τὸ ἀλλοιώνει, ἐξελίσσοντάς το, μὲ ποιοτικό τρόπο καλύτερο ἢ χειρότερο.

Πρὶν ἀπὸ τὴν βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, τὰ νέα κτίρια προσαρμόζονταν μὲ ἀπλὸ καὶ «αὐθόρμητο» τρόπο πρὸς τὰ παλαιότερα. Στὴν ἀρχαιότητα μάλιστα καὶ στὰ μεσαιωνικά χρόνια, κτίρια μετατρέπονταν, νέες κατασκευὲς προσετίθεντο, ἀρχιτεκτονικά μέλη ἀναστηλώνονταν, ρυθμοὶ ἀναμινγνύονταν χωρὶς ἐνδοιασμούς, ἀλλὰ καὶ χωρὶς ἰδιαίτερα ἐνοχλητικά ἀποτελέσματα. Μετὰ ἀπὸ τὴν βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, ἡ ἀέναη καὶ μοιραία αὐτὴ ἐξελικτικὴ διαδικασία ἀρχίζει νὰ προβληματίζει: τὰ διαφορετικά ὑλικά καὶ οἱ νέοι τρόποι κατασκευῆς, οἱ καινούργιες κλίμακες, οἱ πρωτόγνωρες χρήσεις ἀνατρέπουν τὴν φυσιολογικὴ καὶ ἐγγενῇ συγγένεια τῶν διαδοχικῶν δομήσεων. Πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, ἐντοπίζονται κάποιες μεμονωμένες προσπάθειες ἀρμονικῆς συνύπαρξης τῶν νέων κτιρίων μὲ τὸ παλιότερο περιβάλλον τους, ἀλλὰ ἡ αὐτοτέλεια καὶ ἡ δυναμικὴ παρουσία τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς δὲν θὰ ἀφήσει μεγάλα περιθώρια γιὰ τέτοιους προβληματισμούς. Κυρίως ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1960, ὅταν ἀρχίζουμε νὰ συνευριστοῦμε τὴν ἀπώλεια καὶ τὴν ἀλλοίωση τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς, κ' ὅταν ἡ στεῖρα ἐπανάληψη τοῦ «διεθνοῦς στύλ» ἀρχίζει νὰ κουράζει, ὁ λόγος γιὰ τὰ μνημεῖα καὶ τὴν σχέση τους μὲ τὸ παρὸν ἔρχεται στὸ προσκήνιο, μὲ ἀποκορύφωμα τὴν θέσπιση διεθνῶν ἀρχῶν ἀντιμετώπισης τοῦ εὐρύτερου θέματος: Χάρτης

της Βενετίας (1964), Συμπόσιο ICOMOS 1972 (Βουδαπέστη), Διακήρυξη του "Αμστερνταμ (1975) κλπ.

Ὡς καταστάλαγμα τοῦ διεθνοῦς προβληματισμοῦ καὶ τῆς πρακτικῆς τῶν ἐντάξεων κατὰ τὴν τελευταία εἰκοσαετία, πρακτικῆς ποὺ διακυμάνθηκε ἀπὸ τὴν στείρα μίμηση ὡς τὴν ἐκκωφαντικὴ ἀντίθεση καὶ ἀπὸ τὴν οὐδετερότητα ὡς τὴν ψευδομουσειακὴ ὑπαινικτικὴ παρουσία ἱστορικῶν στοιχείων, διατυπώθηκαν ὁρισμένες βασικὲς προδιαγραφές γιὰ τὴν ἀνέγερση νέων κτιρίων σὲ ἱστορικὸ περιβάλλον. Προδιαγραφές πάντως γενικὲς καὶ ἀόριστες, μιὰ καὶ ἔχουν νὰ κάνουν μὲ ζητήματα ἀναλογίας καὶ κλίμακας, ἐνότητας ὑλικῶν, καλύψεων καὶ ὀρίζοντος (skyline), χρώματος καὶ λεπτομερειῶν, μὲ μιὰ λέξη ἀρχιτεκτονικῆς ποιότητας. Ὡς αἶτημα ἀδιαμφισβήτητο, ὅμως, πάντοτε τίθεται τὸ θέμα τῆς ταυτότητας τοῦ κτιρίου, δηλαδὴ τῆς σφραγίδας τῆς ἐποχῆς του, ποὺ ἀποκλείει τουλάχιστον τὴν παραχάραξη τῆς ἐξέλιξης τοῦ χτισμένου περιβάλλοντος ἀπὸ κακέκτυπα.

Τὴν διασφάλιση αὐτῆς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ποιότητας ἔχουν ἀναλάβει στὴν Ἑλλάδα οἱ διάφορες Ὑπηρεσίες ποὺ ἐλέγχουν τὶς οἰκοδομές, καὶ μάλιστα τὰ ἐξειδικευμένα πρὸς τοῦτο ὄργανά τους (ΕΕΑΕ, Ἐφορεῖες Ἀρχαιοτήτων καὶ Συμβούλια Μνημείων, εἰδικὰ κατὰ τόπους πολεοδομικὰ γραφεῖα κλπ.). Ἡ νομικὴ τους κάλυψη ἄλλοτε εἶναι πλήρης, μέσω εἰδικῶν ὄρων δόμησης (π.χ. Πήλιο, Ἐρμούπολη) κι' ἄλλοτε δὲν ὑφίστανται, ὅποτε οἱ κατευθυντήριες γραμμὲς γιὰ τὴν κρίση εἶναι, συνήθως, οἱ γενικὲς προδιαγραφές, ποὺ ἀναφέραμε, καὶ οἱ προσωπικὲς ἐκτιμήσεις τῶν ὁργάνων.

Οἱ εἰδικοὶ ὅροι δόμησης, ποὺ ἐκφράζουν τὴν γενικώτερη κρατικὴ στάση ἀπέναντι στοῦ πρόβλημα, χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀτολμία στὴν ἀντιμετώπιση τῆς σύγχρονης ἀρχιτεκτονικῆς ἔκφρασης τῶν νέων κτιρίων. Θεσμοθετοῦν, συνήθως, ἐπὶ μέρους παραμέτρους μορφολογικῆς ἀντιμετώπισης, ποὺ ἀφοροῦν λεπτομέρειες, ἀποδελτιωμένες ἀπὸ τὸ ὑφιστάμενο παραδοσιακὸ χτισμένο περιβάλλον. Συνήθως μάλιστα, ἀγνοοῦν τὴν ἀρχιτεκτονικὴ πολυμορφία καὶ τὴν ἀντίστοιχη συνθετικὴ καὶ κατασκευαστικὴ εἰλικρίνεια ποὺ ἐμφανίστηκε στοὺς οἰκισμοὺς κατὰ τὴν μακρόχρονη ἱστορικὴ τους ἐξέλιξη, ἐστιάζοντας τὸ ἐνδιαφέρον τους σὲ μία, συχνὰ πρόσφατη, χρονικὴ στιγμή (π.χ. νεοκλασικὰ Πλάκας ἢ ἀρχοντικὰ ἀρχῶν 19ου αἰ. στὸ Πήλιο). Ἔτσι, τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἄκριτης ἐφαρμογῆς τῶν εἰδικῶν ὄρων εἶναι ἄσχημα κακέκτυπα, δείγματα κακῆς ἀρχιτεκτονικῆς, χωρὶς σύγχρονη ἔκφραση ἀλλὰ καὶ χωρὶς κανένα νόημα στὸν ψευδορομαντικὸ μιμητισμὸ τους.

"Αν τὰ ἀποτελέσματα εἶναι τόσο ἀπογοητευτικὰ ὅταν προκύπτουν ἀπὸ θεσμοθετημένες προδιαγραφές, εὐκόλα καταλαβαίνει κανεὶς πόσο χειρότερα μπορεῖ νὰ γίνονται ὅταν οἱ κατευθυντήριες ὁδηγίες προέρχονται

μόνον από τις εκάστοτε εκτιμήσεις των αρμοδίων οργάνων ή και επιτροπών.

Το πρόβλημα εμφανίζεται όξύτερο στις ανοικοδομήσεις εκκλησιαστικών κτιρίων, όπου, παράλληλα με τον άκρατο ψευδοβυζαντινισμό των φορέων τους, συμπλέει και ή έλλειψη έμπεριστατωμένου αρχιτεκτονικού προβληματισμού των υπαλλήλων, συνήθως αρχαιολόγων, που ελέγχουν αυτά τὰ έργα. Θα ήταν βέβαια άδικο να μὴν τονισθεῖ ότι ή έκφραση των όποιων απόψεων των Υπηρεσιών σπάνια επιβάλλεται στην πράξη της κατασκευής, τόσο αὐτῶν των εκκλησιαστικῶν νεοπλασμάτων, όσο και γενικώτερα κάθε νέου κτιρίου σε απομακρυσμένους παραδοσιακούς οικισμούς αλλά και σε κοντινά ιστορικά κέντρα πόλεων.

Πιστεύω, πάντως, ότι ό θεσμοθετημένος και ανιστόρητος μιμητισμός, που διέπει τὰ κτίρια που κατασκευάζονται με ειδικούς όρους δομήσεως, άποτελεῖ ένα πολύ κακό επίσημο παράδειγμα που ένθαρρύνει τὴν αρχιτεκτονική άποτυχία τόσο του εκκλησιαστικού όσο και του κοσμικού τομέα.

Τὴν ἴδια στιγμή, στο εξωτερικό, ή σύγχρονη αρχιτεκτονική έκφραση, όπωςόδήποτε σε σχέση σεβασμού και άρμονίας με τὸ ιστορικό περιβάλλον, ένθαρρύνεται και ἤδη πολλά έργα καλῆς αρχιτεκτονικῆς ἔχουν συμπληρώσει τούς ἰστούς των παλαιῶν πόλεων. Τόσο τὰ έργα αὐτά όσο και οί σχετικές διαδικασίες εγκρίσεώς τους από τὰ αρμόδια ὅργανα θὰ μπορούσαν νὰ άποτελέσουν παράδειγμα γιὰ τὰ ἑλληνικά πράγματα. "Ισως εἶναι πιά καιρός νὰ άπαλλαγούμε από τὴν αρχιτεκτονική άτολμία στην ένταξη νέων κτιρίων, ὀργανώνοντας φορεῖς ὀδηγιῶν, ελέγχου και εγκρίσεως μελετῶν, εύρύτερους από τὰ συνήθη δημοσιοϋπαλληλικά και ὑπηρεσιακά πλαίσια. "Αλλωστε, στὰ θέματα αὐτά, πέρα από τὴν συνθετική εὐαισθησία, χρειάζεται και έμπεριστατωμένη γνώση τῆς ιστορίας τῆς αρχιτεκτονικῆς του κάθε τόπου αλλά και εύρεῖα ἐνημέρωση γύρω από τὰ σύγχρονα ρεύματα και επιτεύγματα του διεθνούς χώρου. Νομίζω ότι ό κατ' ἐξοχὴν χώρος άπόκτησης αὐτῶν των γνώσεων και προώθησης τῆς αρχιτεκτονικῆς ἰδεολογίας εἶναι ό πανεπιστημιακός. Γι' αὐτό και ή συμμετοχή των πανεπιστημίων στην χάραξη τῆς κρατικῆς θέσεως άπέναντι σ' αὐτά τὰ προβλήματα θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται ὄχι άπλῶς χρήσιμη αλλά άναγκαία.

Ἰδιῶτες μελετητὲς καὶ ἀνάθεση ἰδιωτικῶν ἔργων.

Ἡ περίπτωση τῆς Μονεμβασίας.

Προτείνω νὰ περιγράψω τὴν διαδικασία ποὺ πρέπει νὰ ἀκολουθήσει ὁ ἰδιοκτῆτης ἐνὸς σπιτιοῦ, ποὺ θέλει νὰ κάνει ἐργασίες συντηρήσεως σ' αὐτό. Μετά, θὰ προσπαθῶ νὰ κάνω μιὰ κριτικὴ τῆς διαδικασίας αὐτῆς, κυρίως γιὰ νὰ ἐπισημάνω τὰ σημεῖα ποὺ νομίζω ὅτι θὰμποροῦσαν νὰ βελτιωθοῦν ἢ ποὺ ἔχουν γενικότερο ἐνδιαφέρον. Θέλω νὰ ὑπογραμμίσω, ἐδῶ, ὅτι στὴν Μονεμβασία ἐργαζόμαστε ἡ γυναίκα μου καὶ ἐγώ, περὶ τὰ 20 χρόνια, ἰδιωτικῶς, ὡς ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες, καὶ μοιραῖα οἱ ἀπόψεις μας πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὑπὸ τὸ πρῖσμα αὐτό.

Καθὼς ἡ Μονεμβασία εἶναι κηρυγμένος ἀρχαιολογικὸς τόπος, πρέπει ὁ ἰδιοκτῆτης ἐνὸς σπιτιοῦ νὰ ἔχει, κατ' ἀρχήν, ἄδεια ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία γιὰ ὁποιαδήποτε ἐργασία στὸ κτήριο. Ἡ ἄδεια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, συνήθως, σημαίνει τὴ χορήγηση δύο ἀδειῶν: ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐγκριση τῆς μελέτης γιὰ τὴν ἐπισκευή, χρειάζεται καὶ μία πρώτη ἄδεια γιὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς ἰδιοκτησίας, ἡ ὁποία πρέπει νὰ προηγηθεῖ. Ὁ καθαρισμός, ἂν καὶ ἀποκαλεῖται κοινῶς «Ξεμπάζωμα», εἶναι μία ἐργασία ποὺ ἐξελίσσεται, συχνὰ ἀπρόσμενα, σὲ συναρπαστικὴ ἀνακάλυψη οἰκοδομικῶν στοιχείων, ποὺ μπορεῖ καὶ νὰ ἀλλάξουν τὰ δεδομένα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μελέτης, καὶ εἶναι, ὄντως, ἀπαραίτητο νὰ προηγεῖται.

Ἡ μελέτη ποὺ ὑποβάλλεται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία περιλαμβάνει, συνήθως, μιὰ σειρὰ σχεδίων γιὰ τὴν πρόταση. Τὰ σχέδια τῆς προτάσεως, ὅπως σὲ κάθε ἀρχιτεκτονικὴ μελέτῃ εἶναι βεβαίως προϊόν συνεργασίας τοῦ μελετητῆ μὲ τὸν ἰδιοκτῆτη πελάτη του καί, προφανῶς, ἀποτελοῦν ἓναν συμβιβασμὸ ἀνάμεσα σὲ διαφόρων εἰδῶν ἀπαιτήσεις.

Τὰ σχέδια ὑποβάλλονται στὴν τοπικὴ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων (Σπάρτης), ποὺ πρὶν ἀποφασίσει γιὰ ὅ,τιδήποτε πρέπει νὰ κάνει μιὰ αὐτοψία. Μετὰ τὴν αὐτοψία, ὁ ἀρχαιολόγος σχηματίζει γνώμη γιὰ τὴν προκειμένη μελέτη, κατὰ περίπτωσιν, καί, ἀναλόγως, ἂν εἶναι πολὺ ἀπλὲς οἱ ζητούμενες ἐργασίες, ὅπως π.χ. ἀπλὴ ἀντικατάσταση κουφωμάτων ἢ ἐπιχρισμάτων, παίρνει τὴν σχετικὴ ἀπόφαση. Ἀλλοιῶς, προωθεῖ τὴν αἴτηση

στο λεγόμενο «Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων», στο Ναύπλιο. Σημειωτέον ότι οι πολύ απλές εργασίες δεν χρειάζονται σχέδια. Άρκει ή αίτηση.

Το Συμβούλιο αυτό αποφασίζει με βάση την εισήγηση της Έφορείας, γνωρίζει την απόφασή του στην Έφορεία και εκείνη εκδίδει την σχετική άδεια. Είναι πιθανόν να θελήσει ο ενδιαφερόμενος να προσφύγει στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο (ΚΑΣ), στην Αθήνα, διαμαρτυρόμενος για απόφαση του τοπικού Συμβουλίου, όποτε θα πρέπει να περιμένει να πάρει την άδεια από την Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού.

Αυτοψία για τον καθαρισμό, αυτοψία για την μελέτη, απόφαση της Έφορείας, απόφαση του «τοπικού», απόφαση του ΚΑΣ: υπήρξε περίπτωση που ή διαδικασία κράτησε τέσσερα χρόνια.

Με την άδεια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και σε χρονικά όρια μάλλον λογικά — αν και έχουν αρχίσει και εδώ καθυστερήσεις με τις Επιτροπές Ένασκησης Αρχιτεκτονικού Έλέγχου (ΕΕΑΕ) — «βγάζει» κανείς την οικοδομική άδεια, μετά την οποία αρχίζουν οι σχετικές εργασίες.

Χρησιμοποιούνται τοπικά συνεργεία, πού, εύτυχως, υπάρχουν: χτίστες, αν χρειασθεί, και γενικώς οικοδόμοι, μαραγκοί, ηλεκτρολόγοι, υδραυλικοί. Όρισμένα υλικά βρίσκονται επί τόπου εν άφθονία: πέτρα, ασβέστης, άμμο-χάλικα. Άλλα έρχονται από την Αθήνα και άλλου:τσιμέντα, τουβλα, ξυλεία κλπ. Από κατεδαφίσεις μόνον (δυστυχώς) βρίσκει κανείς σε γειτονικά χωριά κεραμίδια παλαιά (χειροποίητα) και πωρόλιθους.

Άν τὸ χρειάζεται, νομιμοποιείται ὁ ἰδιοκτήτης νὰ πάρει δάνειο ἀπὸ τὴν Κτηματικὴ Τράπεζα με τοὺς γνωστοὺς εὐνοϊκοὺς ὅρους (πού, δυστυχώς, ἄλλαξαν τελευταῖα).

Μετά την ολοκλήρωση τῶν ἐργασιῶν, ὁ ἰδιοκτήτης βρίσκεται κάτοχος ἐνὸς ἀκινήτου, πού, λόγω τῆς τουριστικῆς ἀνάπτυξης τῆς Μονεμβασίας, ἀποκτᾶ, σταδιακά, μεγαλύτερη ἀξία καὶ φορολογεῖται ἀναλόγως. Λίγο-πολύ ὅλοι ξέρουμε τί σημαίνει φορολογία ἀκινήτων στήν Ἑλλάδα.

Ἡ διαδικασία αὐτή, προσαρμοσμένη ἀσφαλῶς στίς ἐκάστοτε χειρότερες ἢ καλύτερες εἰδικές συνθήκες πού ἐπιβάλλουν οἱ διάφοροι μεταβλητοὶ παράγοντες, δημιούργησε αὐτό πού βλέπουμε σήμερα. Ἄς ἐξετάσουμε τώρα πῶς ἀναλυτικά τοὺς διαφόρους παράγοντες κατὰ τὰ στάδια τῆς διαδικασίας αὐτῆς.

Ὁ ἰδιοκτήτης εἶναι, αὐτὴ τῇ στιγμῇ, ἡ κινητήριος δύναμις. Συνήθως, πρόκειται γιὰ κάποιον πού ἀγόρασε τὸ σπίτι (ἢ τὸ ἐρείπιο) καὶ τὸ προορίζει γιὰ θερινή κατοικία ἢ καὶ γιὰ τουριστικὴ ἐκμετάλλευση (Ξενώνα κλπ.). Μέχρι τώρα, ὁ ἀγοραστής ἦταν κάποιος πού εἶχε ἐρθεῖ ἐπανειλημμένως στήν

Μονεμβασία, ἤξερε καὶ εἶχε ἀγαπήσει τὸν τόπο καὶ τὴν Ζωή του, ὅπως εἶναι, καὶ σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ περιβάλλον ἤθελε νὰ ἔχει ἓνα σπίτι ἀπλό, εὐχόριστο, οἰκονομικόν. Ὅμως, οἱ μέρες πού γιὰ νὰ πᾶς στὴ Μονεμβασία ἔπρεπε νὰ τὸ θέλεις πολὺ, ὥστε νὰ ἀντέξεις τὴν ταλαιπωρίαν τοῦ πολύωρου ταξιδιοῦ καὶ τίς λίγο-πολύ σπαρτιάτικες συνθήκες ζωῆς, ἔχουν περάσει. Διαφήμιση τοῦ τόπου ἔχει γίνεи πολλή καὶ τὰ καραβάνια τῶν ἐπισκεπτῶν φθάνουν ὅλο καὶ πυκνότερα. Καὶ ἐνῶ ἔχει ἀρχίσει καὶ ἐκλείπει — μοιραῖα — ἡ παλαιὰ φρουρὰ (πᾶνε 25 χρόνια ἀπὸ τίς πρῶτες ἀγορές) ἐμφανίζονται καὶ ἀγοραστές πρὸ ἀδιάφοροι γιὰ τὸν τόπο καὶ τὴν Ζωή του. Οἱ παλαιοὶ μόνιμοι κάτοικοι πού θὰ ἔπρεπε νὰ ζωντανεύουν τὸν τόπο ἔχουν ἀρχίσει καὶ αὐτοὶ νὰ ἐκλείπουν. Μόνιμοι, τὸν χειμῶνα, εἶναι μόνο καμιὰ δεκαριά. Τὸ καλοκαίρι, βέβαια, πολλοὶ Μονεμβασίτες ἔρχονται γιὰ διακοπὰς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἢ ὅπου ἄλλοῦ εἶναι ἐγκατεστημένοι. Ἐδῶ, βέβαια, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γενικὸ πρόβλημα τῆς ἐλληνικῆς ὑπαίθρου πού ἄδειασε σὲ βαθμὸ τρομακτικόν, ἀγγίζουμε ἓνα εἰδικόν, κοινωνικο-οἰκονομικόν πρόβλημα τῆς Μονεμβασίας γιατί, μετὰ τὸν πόλεμο, συμπληρώθηκε ἡ ἀλλαγὴ στὶς συνθήκες ζωῆς καὶ αὐτοὶ πού ἔμειναν στὴ Μονεμβασία προτίμησαν νὰ ἐγκαταλείψουν, ὁμαδικὰ σχεδόν, τὸ Κάστρο καὶ νὰ χτίσουν νέα σπίτια στὴν Ἀκωνικὴ ἀκτὴ, πρὸ κοντὰ στὸ λιμάνι, στὰ κτήματά τους κλπ. Βιάζομαι δὲ νὰ συμπληρώσω ὅτι ἡ ἐξοδὸς αὐτὴ ἄρχισε πρὶν ὑπάρξουν περιορισμοὶ στὴ δόμηση λόγῳ κηρύξεως τοῦ Κάστρου σὲ ἀρχαιολογικὸ χῶρο. Ὡστε ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτῆτες, λοιπόν, θὰ ἔπρεπε ἡ Πολιτεία νὰ προσπαθήσει ἀφ' ἐνὸς μὲν νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ στυγνὴ ἐκμετάλλευση πού εὐτυχῶς ἀκόμη (ὑπογραμμίζω: ἀκόμη) δὲν ἔχει εἰσβάλλει, ἀφ' ἐτέρου δὲ νὰ δημιουργηθοῦν οἰκονομικὰ κίνητρα τέτοια ὥστε νὰ ἀντισταθμισθεῖ ἡ δυσκολία πού ἀντιμετωπίζουν λόγῳ τῆς αὐξήσεως στὴν ἀξία τῆς γῆς ὅσοι ἀπὸ τοὺς ντόπιους δὲν ἔχουν ἀποξενωθεῖ ἀκόμα ἀπὸ τίς ἰδιοκτησίαις τους, ὥστε νὰ σταματήσει ἡ τάση πού διακρίνει κανεὶς νὰ μετατραπεῖ ὅλη ἡ πόλις σὲ παραθεριστικὸ οἰκισμό. Ἐκτὸς ἀπὸ μία οὐσιαστικὴ αὐξηση τῶν δανείων πρὸς τοὺς ἀρχικοὺς ἰδιοκτῆτες, χρειάζεται καὶ μία ἄλλη ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος ἀπὸ τίς Οἰκονομικὰς Ἐφορεῖαις, μὲ ἐλαφρύνσεις καὶ ἀπαλλαγὰς στοὺς φόρους κληρονομίας, μεταβιβάσεως κλπ.

Ἄς δοῦμε ὅμως, τώρα, τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο γίνεται ὁ ἐλεγχος τῶν ἐργασιῶν. Οὐσιαστικά, ὁ ἐλεγχος ἀσκεῖται ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Συχνά, ἐκφράζονται παράπονα — καὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους τοὺς ἰδίους — ὅτι δὲν εἶναι δουλειὰ τῶν ἀρχαιολόγων νὰ ἀσκοῦν τέτοιο ἐλεγχον. Ὅμως, ἀντίστοιχα, δὲν εἶναι δουλειὰ οὔτε τῶν πολιτικῶν μηχανικῶν ἢ καὶ τοπογράφου πού προΐσταται ἐνὸς Πολεοδομικοῦ Γραφείου. Ἀναμφισβήτητα, πρόκειται γιὰ εἰδικὴ περίπτωση καὶ ὁ οὐσιαστικὸς, σχολαστικὸς ἐλεγ-

χος, πού απαιτείται, μόνον από μία εξειδικευμένη υπηρεσία μπορεί να άσκειται, πού θα περιλαμβάνει στελέχη διαφόρων ειδικοτήτων, κατάλληλα εκπαιδευμένα και μετεκπαιδευμένα. Όμως, εκτός από τὸ προφανές αυτό πρόβλημα, υπάρχει και ένα άλλο, ουσιαστικό ζήτημα: τῆς διαδικασίας τοῦ ἴδιου τοῦ ἐλέγχου. Καί, ἐδῶ, φοβοῦμαι, χωλαίνει ἡ Ὑπηρεσία. Καί αυτό φαίνεται καθαρά στους τόσους και τόσους προστατευόμενους οἰκισμούς πού καταστράφηκαν και εξακολουθοῦν να καταστρέφονται.

Στὴν πράξη, ἐμεῖς εἶδαμε πώς χρειάζεται, κατ' ἀρχήν, να γνωστοποιεῖται ἀπὸ τὴν Αρχαιολογική Ὑπηρεσία μία κλιμάκωση τῶν ἐργασιῶν, πού πιθανόν να θέλει να κάνει κανείς. Να ξέρουν, ἔτσι, εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, ὁ ἰδιοκτήτης και ὁ μηχανικός του τί περίπου χρονικά ὅρια μπορεί να χρειασθεῖ για μία μετρίας ἐκτάσεως ἐπισκευή, τί σχέδια να ὑποβάλουν κλπ, ὅπως ἐπίσης τί μπορεί νὸ κάνουν χωρίς ἄδεια. Γιατί και αὐτὴ ἡ κατηγορία ἐργασιῶν πρέπει να προβλεφθεῖ. Ἄλλωστε, και σήμερα γίνονται, παράτυπα, τέτοιες ἐργασίες. Ἀλλά, ποῖος ἔχει τὴ θέληση να κινήσει τὸν νόμο κατὰ τῆς νοικοκυρᾶς πού χωρίς ἄδεια ἀσβέστωσε τὸ σπίτι της (πού και πρὶν ἦταν ἀσβεστωμένο) ἢ πού «ἐφτιαξε» τὰ κεραμίδια πού «μπάζουν»; Καί δὲν εἶναι σωστὸ να δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι μπορούμε να παρατυποῦμε «λίγο». Γιατί, τότε, και τὸ λίγο γίνεται πολύ. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς μπορούν να ἐλέγχονται, ὅτι δὲν ἐπιφέρουν ουσιαστικὲς ἀλλαγές, ἀπὸ τὸν φύλακα ἀρχαιοτήτων, πού καθημερινὰ βρίσκεται ἐκεῖ.

Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ, πρέπει να τονίσουμε τὴν ἀνάγκη για τὸν ἐπιτόπιο ἐλεγχο και ἀπὸ ὅλες τίς βαθμίδες τῶν ἀρμοδιῶν. Πιστεύω ἀκόμη και ἀπὸ ἀνώτερους ὑπαλλήλους. Οἱ κατώτεροι πρέπει να ἀσκοῦν συνεχῆ ἐλεγχο. Όμως, και οἱ ἀνώτεροι πρέπει να ἔχουν κάποια εἰκόνα τῆς καταστάσεως. Ἄλλοιῳς, δὲν μπορούν να κρίνουν για ὀρισμένα θέματα οὐσίας. Πάντως, για τὴν κρίση αὐτὴ, νομίζω ὅτι θα ἔπρεπε, ὅπωςδὴποτε, να ὑπάρχουν και ὀρισμένα ἀντικειμενικά κριτήρια, μὲ τὰ ὁποῖα να ἀσκεῖται ὁ ἐλεγχος τῶν μελετῶν. Τὰ κριτήρια αὐτὰ μπορούν να τεθοῦν μὲ βάση τὰ ὑπάρχοντα κτίσματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα να γίνει ἕνας κατάλογος, μὲ διαστάσεις, τῶν ἐπὶ μέρους οἰκοδομικῶν στοιχείων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα να μπορεί μόνο σὲ εἰδικὲς τεκμηριωμένες περιπτώσεις να ἀποκλίνει ἡ μελέτη.

Μὲ τὴν ἔλλειψη ἀντικειμενικῶν κριτηρίων, μπορεί, στὴν κατὰ περίπτω-ση ἐξέταση τῶν μελετῶν, να ὑπαισθῶν και ὑποκειμενικοὶ παράγοντες. Ἄς μὴ ξεχνοῦμε ὅτι, και ἂν ἀκόμη δὲν συμβαίνει κάτι τέτοιο, εἶναι πιθανόν να δοθεῖ μιὰ τέτοια ἐντύπωση στους ἐνδιαφερομένους, πράγμα πού θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτηση τοὺς ἐλέγχοντες και ὑποσκάπτει τὸ κύρος τῆς Ὑπηρεσίας. Ἐξ ἄλλου, ἡ ὑπαρξη ἀντικειμενικῶν κριτηρίων θα ἀπλοποιήσει τὴ μελέτη, καθὼς και τὸν ἐλεγχό της ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία, μὲ ἀποτέλεσμα

νά επιταχυνθεί ή διαδικασία έκδόσεως τής άδείας, μέ προφανές κέρδος γιά όλα τά ενδιαφερόμενα μέρη.

Περνώντας, τώρα, στην πλευρά του έλεγχομένου, θα ήθελα νά πω δυό λόγια γιά τούς μελετητές, τή μελέτη και τήν επίβλεψη. Κάθε ένας έχει και τήν προσωπική σφραγίδα του πού βάζει στο έργο του και έπειδή μιá όλόκληρη πόλη θέλει ποικιλία, καλό είναι νά βρίσκονται περισσότεροι μελετητές σέ έναν τόπο. Αύτήν τήν στιγμή, πού αρχίζει νά υπάρχει μιá έντονότερη οίκοδομική δραστηριότητα στην ευρύτερη περιοχή τής Μονεμβασίας λόγω του τουριστικού ρεύματος, έχουν αρχίσει και υπάρχουν αρκετοί συνάδελφοι πού εργάζονται εκεί. "Άλλοι καταγόμενοι από τήν ευρύτερη περιοχή, κάποιοι περιστασιακοί, έμεις βέβαια.

"Όμως, ή αλήθεια είναι ότι ή επίβλεψη είναι μάλλον άπαιτητική και δέν είναι εύκολο νά αφήσει κανείς τó γραφείο του στην 'Αθήνα και νά αναλάβει μιá τόσο χρονοβόρα, επιτόπια επίβλεψη. Καί πρέπει, βέβαια, νά έχει τήν άγάπη γιά τó αντικείμενο και τόν τόπο όπου βρίσκεται, τούς ανθρώπους του, τήν ζωή του. Χρειάζεται νά έντοπισθοῦν τά ντόπια συνεργεία γιατί μόνον οί ντόπιοι τεχνίτες ξέρουν τίς μικρολεπτομέρειες τής κατασκευής, τών τελειωμάτων στους σοβάδες π.χ., στή θολοδομία, τά κεραμίδια, τά διάφορα κυμάτια ή τά «έργαλεία» τής ξυλοκατασκευής. 'Υπάρχει ένας πλοῦτος γνώσεων πού ό έξ 'Αθηνών μηχανικός δέν γνωρίζει. "Όμως, και ό μηχανικός έχει τόν ρόλο του νά παίξει έδω μέ τó νά ψάχνει γιά τίς μορφές αυτές και νά ζητά από τούς τεχνίτες νά τίς θυμηθοῦν και νά τίς εφαρμόσουν γιατί μόνον έτσι θα διασωθοῦν. Δυστυχώς, όμως, ή έλλειψη μέτρων τής Πολιτείας γιά νά παρακινηθοῦν νέοι τεχνίτες πρós τούς παραδοσιακούς τρόπους δουλειάς, καθώς και γιά τήν υλική και ήθική άμοιβή τους, σέ συνδυασμό πρós τήν εύκολότερη τεχνική του μπετόν και του τούβλου, αποψilώνουν τίς τάξεις τών παραδοσιακών μαστόρων.

"Αν όμως βρίσκει ακόμη κανείς κατάλληλους τεχνίτες, είναι σχεδόν αδύνατον νά βρεί τά άπαραίτητα υλικά: κεραμίδια σαν τά παλαιά (τά χειροποίητα), πέτρα, πωρόλιθους, τά κατάλληλα έργαλεία γιά τήν έπεξεργασία τους, ξυλεία κλπ. Καί αυτό, βέβαια, όφείλεται στην έλλειψη κάθε κρατικής πολιτικής στον τομέα αυτό.

Θά κλείσω μέ δυό λόγια ακόμη γιά τόν μελετητή και τή μελέτη τών διαφόρων νέων στοιχείων και μορφών, πού, συνήθως, πρέπει νά προστεθοῦν. 'Η ανανέωση τών σπιτιών δημιουργεί νέες άπαιτήσεις, λόγω άλλαγής χρήσεως όρισμένων χώρων, λόγω προσθήκης άλλων (χώρων ύγιεινής κλπ.). 'Η ένταξη τών μορφών αυτών στο σύνολο είναι, πιστεύω, ή μεγάλη πρόκληση γιά τόν αρχιτέκτονα και, όταν τήν επιλύσει ίκανοποιητικά, ή μεγάλη του ανταμοιβή.

ΓΕΝΙΚΑ ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ — ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Κλείνοντας τη συζήτηση, ο προεδρεύων κ. Άνδρ. Συμεών συνόψισε τις προτάσεις που άκούστηκαν από τους εισηγητές ή κατά τη συζήτηση που άκολούθησε και πού είναι:

- 1.— Άνάγκη νά αναδιοργανωθοῦν ὥστε νά γίνουν ἀποδοτικότερες οἱ κεντρικὲς ὑπηρεσίες τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ γιὰ τίς ἀναστηλώσεις. Ἡ ἀποκέντρωση καὶ ἡ σταδιακὴ στελέχωσή τους, ἰδίως μὲ ἐξειδικευμένους ἀρχιτέκτονες, εἶναι ἐπιτακτικὴ. Τὸ παρελθὸν πρέπει νά γίνει μάθημα γιὰ τὸ μέλλον. Εὐκαιρία γι' αὐτὸ παρέχεται ἀπὸ τὸν ὑπὸ μελέτῃ νέο Ὅργανισμὸ τοῦ Ὑπουργείου. Τὸ νέο αὐτὸ ὀργανωτικὸ σχῆμα πρέπει νά ἀποβλέπει στὴ δημιουργία πολὺ πὶὸ ἀποδοτικῶν, ἀπὸ ὅσο εἶναι τώρα, ὑπηρεσιῶν, τῶν ὁποίων τὰ στελέχη, τόσο μὲ τὸ παραγόμενο ἀναστηλωτικὸ ἔργο ὅσο καὶ μὲ τὴ συναφῇ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, πού δὲν πρέπει νά ἀμελοῦν, ὀφείλουν νά προσδώσουν στίς ὑπηρεσίες αὐτὲς τὸ παλαιότερο κύρος τους. Ἡ Πολιτεία ὀφείλει, ἐπίσης, νά πάρει ὅλα ἐκεῖνα τὰ μέτρα πού εἶναι ἀναγκαῖα γι' αὐτὸ καὶ νά βρεῖ, τέλος, νέους οἰκονομικοὺς καὶ νομικοὺς μηχανισμοὺς πού θὰ ξαναφέρουν στὸν χῶρο καὶ στίς δυνατότητες τῶν ὑπηρεσιῶν αὐτῶν τὸ ἔργο πού ἐπιτελεῖται τώρα ἀπὸ τίς ποικίλες Ἐπιτροπὲς Συντηρήσεως Μνημείων.
- 2.— Ἀνάγκη διασαφηνίσεως, καὶ στὸν τόπο μας, τῶν σχετικῶν πρὸς τίς ἀναστηλώσεις ὅρων καὶ ἰδίως τῶν ἐννοιῶν, καθὼς καὶ υἱοθετήσεως καὶ ἐφαρμογῆς ὅσων σχετικῶς ἰσχύουν διεθνῶς ἀπὸ πλευρᾶς θεωρητικοῦ πλαισίου καὶ ἀρχῶν.
- 3.— Διαπιστώνεται ὅτι ἡ γενικὴ εἰκόνα τῶν ἀνασκαφέντων ἀρχαίων, ἀπὸ πλευρᾶς συντηρήσεως καὶ προστασίας τους, παρὰ τὸ ἔργο πού ἔχει συντελεσθεῖ, πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὸ νά θεωρεῖται ἱκανοποιητικὴ. Ἡ συνεχὴς ἀποκάλυψη καὶ ἄλλων ἀρχαίων, μέσω προγραμματισμένων, συστηματικῶν ἀνασκαφῶν, πρέπει νά ἐπανεξετασθεῖ ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς σημερινῆς πραγματικότητος καὶ ἔως ὅτου οἱ ἀρμόδιες γιὰ τίς ἀναστηλώσεις Ὑπηρεσίες κατορθώσουν νά ἐπιτελέσουν ἀποτελεσματικότερα τὴν ἀποστολὴ τους.

- 4.— 'Ανάγκη δημιουργίας εξειδικευμένων τεχνιτῶν, καθὼς καὶ παραγωγῆς καὶ ἐμπορίας καταλλήλων οἰκοδομικῶν ὑλικῶν.
- 5.— 'Ανάγκη νὰ ἀναπτυχθοῦν στὸν τόπο μας οἱ σπουδές ἐξειδίκευσης γιὰ ἀρχιτέκτονες - ἀναστηλωτὲς μνημείων. Σχετικὴ πρόταση ἔχει γίνει ἀπὸ τὸν ἀρμόδιο Τομέα τοῦ Τμήματος Ἀρχιτεκτόνων τοῦ Πολυτεχνείου (κ. Χ. Μπούρα). Ἡ πρόταση πρέπει νὰ ὑλοποιηθεῖ, φυσικὰ μὲ διδακτικὸ προσωπικὸ πράγματι ἐξειδικευμένο.
- 6.— 'Ανάγκη νὰ δραστηριοποιηθεῖ ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκηση στὸν τομέα τῆς ἀποκατάστασης τῶν μνημείων — ἰδιαίτερα τῶν νεωτέρων — καί, ἐπομένως, νὰ βοηθηθοῦν οἱ Δήμοι ὥστε νὰ ἀποκτήσουν τὶς ἱκανότητες ἐκεῖνες ποὺ εἶναι ἀναγκαῖες γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ. Ἀνάλογα ἰσχύουν γιὰ τὶς ἀρμόδιες Ὑπηρεσίες καὶ ὄργανα τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ καὶ τοῦ Ε.Ο.Τ.
- 7.— 'Ανάγκη νὰ διευρυνθοῦν καὶ συστηματοποιηθοῦν οἱ μηχανισμοὶ ποὺ ἐπιτρέπουν τὴ συμμετοχὴ τοῦ πολίτη στὰ προγράμματα ἀποκατάστασης καὶ ἐξυγίανσης.
- 7.— 'Ανάγκη νὰ ἀναθεωρηθοῦν καὶ ἐκσυγχρονισθοῦν οἱ εἰδικοὶ κανονισμοὶ δόμησης ποὺ ἀφοροῦν τοὺς παραδοσιακοὺς οἰκισμοὺς, μὲ στόχο νὰ ἀποφεύγεται τὸ μορφολογικὸ kitsh καὶ νὰ πραγματοποιεῖται μιὰ βαθύτερη ἐναρμόνιση τῶν νέων κατασκευῶν μὲ τὸ ἱστορικὸ περιβάλλον.
- 9.— Πρόταση δημιουργίας ἐνὸς ἰνστιτούτου ἐφαρμοσμένης ἔρευνας γιὰ τὶς τεχνολογίες ποὺ εἶναι ἀπαραίτητες στὴν ἀναστηλωτικὴ δραστηριότητα.
- 10.— Πρόταση ἐκδόσεως ἐνὸς σοβαροῦ, ἐπιστημονικοῦ, περιοδικοῦ ὀργάνου, μὲ τὴ συνεργασία τῶν ἀρμοδίων Τομέων τῶν δύο Σχολῶν Ἀρχιτεκτονικῆς τῆς χώρας καὶ τῆς ἀρμοδίας γιὰ τὶς ἀναστηλώσεις Ὑπηρεσίας τοῦ ΥΠΠΟ, ἀπὸ τὸ ποῖο θὰ γίνεται ἡ συστηματικὴ παρουσίαση, κριτικὴ κλπ τῶν ἐκτελουμένων ἀπὸ τὸ Δημόσιο ἢ καὶ τοὺς ἰδιῶτες ἀναστηλωτικῶν ἔργων.

